

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”

Мікола СЯНКЕВІЧ

ВОДАР СЛОВА

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2016

УДК 81.161.3=161.3(82-821)

ББК 81.411.3

С 99

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам Установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

прафесар кафедры філалогіі УА «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»,
кандыдат педагагічных навук, дацэнт

А.І. Белая

прафесар кафедры беларускага літаратуразнаўства
УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна,
доктар філалагічных навук, прафесар

З.П. Мельнікава

Сянкевіч, М.І.

С 99 Водар слова : дапаможнік / М.І. Сянкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т
імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2017. – 63 с.
ISBN 978-985-555-545-3.

Змест дапаможніка складаюць мовазнаўчыя эсэ, у якіх праследжваецца
этымалогія асобных лексічных адзінак, раскрываюцца шматлікія адценні іх
значэнняў. Аўтар прапануе паназіраць, як жыве слова ў мове, як карыстаюцца ім
майстры прыгожага пісьменства, а таксама дзеліцца ўласнымі жыццёвымі
згадкамі, народжанымі словам.

Адрасуецца студэнтам псіхалага-педагагічнага факультэта, выкладчыкам, настаўнікам.

УДК 81.161.3=161.3(82-821)

ББК 81.411.3

ISBN 978-985-555-545-3

УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.С. Пушкіна”, 2017

Да чытача

Амаль што кожны выпускнік сярэдняй школы, узброіўшыся адпаведнымі даведнікамі, за некалькі месяцаў здольны “давучыць” недавучаныя на працягу адзінаццаці гадоў арфаграфічныя нормы беларускай мовы або граматыку, больш ці менш паспяхова выканаць заданні цэнтралізаванага тэставання. Але калі пачынаецца сістэмнае вывучэнне роднай мовы на ўніверсітэцкім узроўні – нечакана выяўляецца, што будучыя настаўнікі пачатковых класаў, сацыяльныя педагогі і псіхалагі дапускаюць вялікую колькасць моўна-стылістычных памылак. Яны дастаткова розныя: даслоўны пераклад з рускай мовы ўстойлівых зваротаў, ужыванне неўласцівых роднай мове сінтаксічных канструкцый, памылкі ў дапасаванні і кіраванні, ва ўжыванні дзеепрыслоўных і дзеепрыметных зваротаў. Студэнты з цяжкасцю складаюць сінанімічныя рады, блытаюцца ў адметнасцях лексічнага значэння паранімічных адзінак і г.д. Чаму так? Прычын многа, і галоўная з іх тая, што ва ўстановах сярэдняй адукацыі родная мова, на жаль, па-ранейшаму разглядаецца як вучэбны прадмет, не ўлічваюцца яе камунікатыўныя функцыі. Каб стаць дасведчаным спецыялістам, сённяшнім студэнтам неабходна пастаянна практыкавацца ў карыстанні вуснай і пісьмовай мовай, цікавіцца спецыяльнай літаратурай.

Дадзены дапаможнік можа быць задзейнічаны на практычных занятках па беларускай мове са студэнтамі псіхалага-педагагічнага факультэта пры вывучэнні такіх раздзелаў, як “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Тэорыя тэксту” і інш. Асобныя прыклады, на нашу думку, зможца выкарыстаць і настаўнік пачатковых класаў на ўроку роднай мовы ці на факультатывных занятках.

Безумоўна, адбіраючы матэрыял, мы прытрымліваліся прынятага ў методыцы навучання прынцыпу навуковасці. Але паралельна з гэтым прапануем паназіраць разам, як жыве слова ў мове, як карысталіся і карыстаюцца ім тыя яе носьбіты, каго з поўным правам мы называем “майстрамі слова”. Нарэшце, ёсць жаданне выказаць і свае асабістыя адносіны да пачутага, прачытанага, асэнсаванага і перажытага слова.

Аўтар

ЯК ЗЛЕВА, ТАК І СПРАВА

Пачаць размову хочацца з выказвання вядомага беларускага паэта і рэдактара Кастуся Цвіркі: “Перш чым што-небудзь напісаць ці сказаць па-беларуску, многія з нас амаль усё перакладаюць у думках з рускай мовы, ну а перакладаем, вядома ж, самым лёгкім спосабам: механічна замяняем рускія словы беларускімі, прычым тымі, што ляжаць на паверхні. Што ж да будовы фразы, то яе мы вельмі часта пакідаем нязменнай. У выніку такога “перакладу” мы гаворым і пішам хоць і беларускімі словамі, але ў аснове сваёй па-руску. Іншымі словамі, карыстаемся калькай. Артыкул “Шашаль мовы – калька”, з якога ўзята прыведзеная вышэй цытата (надрукаваны ў “ЛіМе” 12 сакавіка 1993 года), у свой час меў шырокі розгалас сярод творчай інтэлігенцыі. Не страціў ён сваёй актуальнасці і цяпер. Мы ўсё яшчэ не навучыліся думаць, адпаведна і канструяваць фразы, па-беларуску. Даходзіць часам да смешнага: у *сямі нянек дзіця без вока* – пераклалі нядаўна ў адной са студэнцкіх аўдыторый вядомую рускую прыказку.

Прапануем спыніцца на ўстойлівых зваротах, у якіх адным з кампанентаў з’яўляецца назоўнік **СПРАВА** – работа, занятак, дзейнасць. У рускай мове яму адпавядае слова *дело*, з якім (на гэта абавязкова трэба звярнуць увагу) функцыянуе некалькі дзясяткаў фразеалагічных адзінак, вялікая колькасць прыказак і прымавак. Навошта ламаць галаву, разважае не надта патрабавальны да сябе “перакладчык” з рускай мовы, калі можна ў кожным выпадку *дело* замяніць на *справу* – і ўсё тут. Яшчэ ж і слоўнікамі абароніцца. У двухтомных беларуска-рускім і руска-беларускім слоўніках, выдадзеных у васьмідзясятых гадах мінулага стагоддзя, устойлівыя звароты са словам *дело* і *справа* утвараюць не адну пару. Спашлёмся на прыклады:

дело чести – справа сумлення;
кровное дело – кроўная справа;
дело хромает – справа кульгае;
пока суд да дело – пакуль суд ды справа;
дело на мази – справа на мазі;
наше дело правое – наша справа справядлівая...

Згадзіцеся, штучнае спалучанне слоў, у якім галоўным кампанентам выступае назоўнік *справа*, выклікае ўражанне, што мы ўсё роўна гаворым не на сваёй мове. На нашу думку, такія звароты трэба ўжываць вельмі асцярожна, а то і зусім адмовіцца ад іх выкарыстання. Каб лягчэй гэта было рабіць, неабходна больш чытаць па-беларуску, не ігнараваць мову

малой радзімы, мэтанакіравана назіраць, якім чынам абыходзяцца без “справы” прызнанья майстры мастацкага слова.

Пра шкоду, якую прыносіць калькаванне ўстойлівых спалучэнняў слоў, ідзе размова яшчэ з часоў “Нашай Нівы”. Рэзка крытыкаваў гэтую з’яву такі выдатны знаўца роднай мовы, як Кузьма Чорны. У артыкуле “Небеларуская мова ў беларускай літаратуры”, надрукаваным у 1928 годзе, ён, у прыватнасці, пратэстуе і супраць ужывання выказаў *на самай справе* і *ў чым справа*. Не верыць класік беларускай літаратуры аўтару, чыя гераіня крычыць са сцэны: “У чым справа? У чым справа?” “Справамі”, трэба сказаць, густа перасыпаны і дыялогі, напісаныя цяперашнімі літаратарамі і журналістамі. Што ўжо казаць пра тых, хто карыстаецца роднай мовай толькі час ад часу, у выпадку пільнай неабходнасці!..

Дарэчы будзе тут заўважыць, што адзін з найбольш аўтарытэтных на цяперашні час даследчыкаў фразеалагічнага складу беларускай мовы прафесар І.Я. Лепешаў называе толькі наступныя фраземы з кампанентам *справа*: *вядомая справа*, *дзіўная справа* і *ў чым справа*. Пры гэтым усе яны прыводзяцца з паметкай *размоўнае*.

Ніжэй мы зрабілі спробу перакласці выразы, якія даволі часта сустракаюцца ў друку, у вусных выказваннях тых, хто толькі пачынае гаварыць на роднай мове, з беларускай мовы... на беларускую:

ваша справа – вам вырашаць; рабіце як знаеце (як хочаце);

майстар сваёй справы – усё ў руках гарыць; чалавек з рукамі;

усунуць нос не ў сваю справу – свае тры грошы ўваткнуць; нос усунуць;

спраў на горла – работы на вушы (процьма, гібель, да гібелі, да халеры; на самую завязку);

а мне якая справа – а што мне да таго?

не твая справа – што табе да таго; які табе клопат? не твой клопат;

у чым справа? – што такое? што здарылася? што вам трэба?

гэта справа яго рук – гэта яго работа;

справа дзясятая – не істотна; не важна;

бліжэй да справы – вернемся да сутнасці;

на самой справе – на сутнасці; на практыцы; напраўду; праўду сказаць, калі гаварыць праўду; калі без падману; але ж, атрымліваецца...; а як удумацца...

Вядома, кожны з гэтых радоў можна доўжыць. Усё залежыць ад кантэксту, ад маўленчай сітуацыі.

У канцы хочацца згадаць адзін павучальны выпадак.

На адной з канферэнцый у перапынку паміж пасяджэннямі аспірант з найлепшымі намерамі звярнуўся да навуковага кіраўніка, вядомага вучонага-мовазнаўцы:

– Як вашы справы, паважаны Аляксей Іванавіч?

– Як злева, так і справа, – адказаў той з прыкметнай іроніяй, зрабіў выгляд, што не разумее пытання. – Дзякаваць богу, у пракуратуры яшчэ справа не заведзена.

– Я хацеў запытаць, як ваша здароўе, над чым працуеце, ці выйшла новая манаграфія? – збянтэжыўся малады навуковец.

– То трэба было так і казаць.

Давайце і мы паспрабуем замест звыклага для многіх “Як справы?” звярнуцца да суразмоўцы са словамі “Што новага?”, “Што чуваць?”, “Як маешся?”, “Як жывеш?..” Менавіта так пасля прывітання пачынаюць няспешную гутарку знашцы беларускай мовы.

ЦІ ПАТРЭБНА БЕЛАРУСАМ РАЦЫЯ?

Ну, вядома, у эпоху мабільных тэлефонаў нікому не прыйдзе ў галаву карыстацца пераноснай радыёстанцыяй малой магутнасці (*рацыя* – скарочаная форма слова *ра-дыёстан-цыя*). Размова будзе зусім пра іншае слова-двайнік, што выпадкова супала гучаннем з назваю прадмета шпіёнскай амуніцыі. Дарэчы, для беларусаў цэнтральных абласцей, як іх яшчэ іншы раз сябе называюць, “карэнных беларусаў”, іншае (не шпіёнскае) значэнне слова мала пра што гаворыць. Пісьменнікі, выхадцы з тых месцаў, называюць яго “чыстай вады “пальшчызнаю” (Кастусь Цвірка, “Шашаль мовы – калька”, ЛіМ, 12 сакавіка 1993 г.). А вось Анатоль Клышка, вядомы мовазнаўца і педагог-букварыст, пакідае за *рацыяй* права на жыццё. У артыкуле “Гаворым і чытаем па-беларуску” (“Маладосць”, № 6 за 1991 год) ён прыводзіць актуальны на тую пару анекдот. Супрацоўнік пільных органаў (вядома, з якіх краёў яны ў большасці сваёй былі прысланы), пачуўшы, як у вакзальнай сталоўцы гавораць па-беларуску ды яшчэ перасыпаюць сваю мову словамі: “Ты маеш рацыю”, “Я маю рацыю”, тут жа ўявіў размоўнікаў шпіёнамі з перадатчыкамі, арыштаваў і запатрабаваў: “Немедленно отдайте ваши рации”.

А што ж у нашых літаратурна-мастацкіх выданнях? Пагартваем не такія і даўнія нумары “ЛіМа” – газеты творчай інтэлігенцыі Беларусі. У артыкуле Алеся Марціновіча пра кнігу “Іван Шамякін. Летапісец эпохі”, што выйшла ў серыі “ЖЗЛБ”, чытаем: “Гэтаксама *праўда на баку* Янкі Сіпакова, калі ён сцвярджае: “Праца Івана Шамякіна ў Саюзе пісьменнікаў Беларусі засталася цэлаю эпохаю ў беларускай літаратуры” (ЛіМ, 28 студзеня 2011г.). У той жа час паэт Анатоль Трафімчык (дарэчы,

берасцеец, з Ганцаўшчыны) слова *рацыя* не пазбягае: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі”. Так сказаў некалі Скарына і *меў рацыю*” (ЛіМ, 18 лютага 2011 года). Можна прыводзіць і іншыя прыклады з *рацыяй* і без *рацыі*. Пра што гэта гаворыць? Ну, хоць бы пра тое, што, дзякаваць Богу, актыўна друкуюцца ў цэнтральных выданнях і аўтары-палешукі, якія не прывезлі слова з-за Буга, а пачулі яго тут, на роднай зямлі, ад дзядоў і бацькоў. Яно і цяпер актыўна выкарыстоўваецца. Дык ці варта адмаўляцца ад слова толькі таму, што яго не разумеюць на Міншчыне ці яшчэ дзе? Да таго ж і ў нарматыўных даведніках беларускай мовы яно даецца без аніякіх паметак.

РАЦЫЯ – лагічная падстава; сэнс, слушнасьць. Слова сапраўды прыйшло да нас з польскай мовы, у якую, у сваю чаргу, трапіла з лацінскай (польскае *racja* ад лацінскага *ratio*, што значыць розум).

У беларускай мове слова *рацыя* часцей за ўсё суседнічае з дзеясловам *мець*. *Мець рацыю* – не памыляцца; правільна, абгрунтавана думаць, гаварыць ці нешта рабіць. Ужываецца названае словазлучэнне пры дзейніках са значэннем асобы: *Ён мае рацыю так сцвярджаць*, але сучасныя слоўнікі даюць і іншыя прыклады: *Няма рацыі рабіць гэта цяпер*.

Слова *рацыя* ўжываецца і ва ўкраінскай мове. Не ведаю, ці там таксама залічваюць да шпіёнаў тых, хто *мае рацыю*, але ўсё ж можна заўважыць, што нашы валынскія сябры-літаратары яго не ігнаруюць. Прывяду цалкам кароткі верш Валянціны Штынько, каб і сказанае пацвердзіць, і прыгажосць паэтычнага радка паказаць:

Ти маеш рацію: любов моя сліпа.
 Розлуку, біль – усе тобі пробачу я.
 Хай так. Нехай.
 Любов моя сліпа.
 Зате душа стае такою зрячою!

У абарону слова *рацыя* гаворыць і тое, што ў беларускай мове ёсць цэлая група аднакарэнных моўных адзінак, напрыклад: *рацыяналізацыя* – удасканаленне, паляпшэнне чаго-небудзь; *рацыяналізм* – разважлівая, без эмоцый адносіны да жыцця; *рацыянальны* – мэтазгодны... А ўжо колькі было перагаворана ў не такія і далёкія часы пра *рацыяналізатаруў* і вынаходнікаў, пра ўкараненне *рацыяналізатарскіх* прапаноў!

Удакладнім яшчэ адзін істотны момант: рускае *ты прав* нельга перакладаць спалучэннем слоў *ты правы*. У такім выпадку можна падумаць, што нехта стаіць справа, а не злева. Дык як жа лепш па-беларуску: *Твая праўда* ці *Ты маеш рацыю*? Усё, як кажуць філолагі, залежыць ад маўленчай сітуацыі. Напрыклад, калі вядуць гутарку людзі

сталага веку, найперш мужчыны, калі за кожным словам думка, падмацаваная жыццёвым вопытам, – “Ты маеш рацыю”, як нам здаецца, якраз дарэчы. У іншых сітуацыях добра будзе і *праўданьку кажаш і твая праўда, на тваім баку праўда, слушна кажаш (разважаеш, робіш), правільна кажаш (разважаеш, робіш) і г.д.*, а ў адваротным выпадку, калі згадзіцца аніяк нельга: *лухту нясеі, абы-што гаворыш, вярзеі абы-што, глупства ўсё гэта...* Чалавек жа, які карыстаецца дзелавым стылем, скажа: “*Нельга не згадзіцца з маім апанентам, калі ён сцвярджае, што...*”, “*Я падтрымліваю думку паважанага старшыні наконт таго, што...*”. Ды ці мала як можна яшчэ выказацца, калі быць уважлівым да слова, з дапамогай якога ёсць магчымасць не толькі давесці сваю думку, але і перадаць шырокую гаму пачуццяў да суразмоўцы!

«І ТОЙ СТАРЫ АМШАЛЫ ТЫН...»

Пэўна, няма дарослага чалавека, які б не ведаў хрэстаматыйных радкоў Купалавай “Спадчыны”, не чуў песні на словы народнага паэта ў выкананні славурых “Песняроў”. Але ці многія задумваліся над значэннем гэтага слова, якое не так часта ўжываецца ў мове нашага рэгіёна. А яно ж само па сабе прыгожае, мілагучнае, вартае ўвагі. *Тын-н-н* – як удар па моцна напятай струне, некалькі суровы (усе зычныя цвёрдыя) і ў той жа час звонкі (апошні гук санорны). І ў нашых паўднёвых суседзяў *тын* таксама ў пашане. “*Біля тына дівчына...*” – меладычна, запамінальна і зрокава выразна. Абароненая *тынам*, куды смялей адчувала сябе вясковая прыгажуня, асабліва як хлопец – зух-нецярпячка. Не палезе ж ён праз агароджу цалавацца.

ТЫН, паводле тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, – агароджа з вертыкальных ці папярочных жэрдак, пераплеценых прутамі лазы. Слова мае і множны лік (*тыны*), але ўжываецца ў гэтай форме нячаста. У Купалы чытаем: “...Стары амшалы *тын*, што лёг ля *вёсак* покатам”.

У *тына*, трэба сказаць, шмат сваякоў. “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” М.К. Клышкі дае дваццаць назваў, прыкладна столькі ж маецца дыялектных. Так ужо павялося ў земляроба спрадвеку: што абгарадзіў, тое і тваё, тое і маеш.

Само слова *агароджа* выкарыстоўваецца беларусамі ў некалькіх варыянтах, і ўжыванне кожнага з іх рэгламентуецца кантэкстам. Так, *агарожа* можа быць і з калючага дроту, са стралкамі на вышках па перыметры. А вось *загарадзь*, *загарадка*, *загародка* ставяцца для свойскай жывёлы ці птушкі. *Абгародку* ладзяць вакол магілы, абеліска, памятнага знака.

Шырока ўжывальнае слова *плот* цяперашнімі слоўнікамі вызначаецца як агароджа, *пераважна са штыкетніка, калкоў*. Ён быў сімвалічнай лініяй, што падзяляла “сваю” і “чужую” прастору. На плот вешалі рытуальныя рэчы, што з’яўляліся абярэгам для ўсёй гаспадаркі. У асобных рэгіёнах Палесся плотам называлі таксама загароджу з жэрдак.

У памяці незабыўныя старонкі Мележавай “Палескай хронікі”: “Васіль, ледзе толькі пачне гусцець поцемак, бачыў адно *жардзяны плот* каля Чарнушкавага агарода, дзе стаялі першы раз, калі яшчэ не асмельваўся ўзяць Ганну за стан, і дзе з таго вечара стаялі ўсе ночы”. І гэтыя “старыя, патрэсканыя, дзе-нідзе аблезлыя, без кары жэрдкі” здаваліся хлопцу даражэйшымі за ўсё. Лёс не быў літасцівым да персанажаў аднаго з найпершых нашых прэзаікаў, але ж нярэдка маладыя аднавяскоўцы жаніліся, іх бацькі радніліся, тым больш што жылі блізка – *плот з плотам*. А шчаслівыя дзеці не трымалі крыўды на тых, хто яшчэ нядаўна малоў пустое, *гарадзіў плот*. Праходзілі гады, ладзілася новая загарадзь, светлыя і цёмныя палосы жыцця мянялі адна другую. Калі ж іншым часам клапатлівая жонка хацела абараніць свайго чалавека, які з нейкай бяды папаў на язык балбатлівых мясцовых пляткарак – чаго толькі ў жыцці не бывае! – яна з гонарам казала: “Мой *над плотам не валяецца*”.

Здаралася, што і варагавалі суседзі. І тады больш удачлівы з іх радаваўся, калі плот валіўся не на яго градкі з агуркамі (каму трэба, няхай падпірае!). Калі ж гэты спарухнелы плот прыдушыў, падаючы, варожую курыцу – то й наогул дзень удаўся.

У класічнай беларускай паэзіі, па нашых назіраннях, часцей за ўсё ўжываецца слова *паркан* – драўляная агароджа, плот. Слова не беларускае, і прыйшло яно з нямецкай мовы праз польскую. Калі прамаўляю яго, успамінаецца найперш Коласава, з апісання лесніковай пасады:

Галлё спусціўшы над парканам,
Расла тут груша з тонкім станам;
Па-над парканам пышным валам
Стаяў вішняк густы, прыўдалы.

Ці яшчэ, з ранняга дзяцінства, з першай чытанкі для пачатковай школы:

Парканаў шулы, як салдаты,
Стаяць у струнку зухавата.

Упэўнены, што і цябе, паважаны чытач, гэтыя гатовыя крыкнуць “ура!” салдаты – у белых вастраверхіх шапках слупы, на якіх

падвешваецца створка варот – не раз віталі пасля начной завеі сонечным зімовым ранкам.

Агароджваюць беларусы свае сядзібы ды лецішчы і *частаколамі* – платамі, зробленымі з часта ўбітых калоў. Сям-там сустракаецца і *пляцень* – агароджа з пераплеценых тонкіх галін. Можна пабачыць і *жываплот*. Не ў кожнага маюцца грошы на дабротны штыветнік, вось і садзіць чалавек на мяжы агрэст ці ажыны.

А каб дакладна назваць сучасныя мураванья суперагароджы, вышынёю ў палову замка-катэджа і коштам у трэць яго, стылізаванья да ўсяго пад крапасныя сцены, варта, думаецца, “вынайці” асобнае слова.

Зноў і зноў трывожаць несмяротныя радкі Купалавай “Спадчыны”, вярэдзіць душу пачутае больш як тры дзесяткі гадоў таму ў вясковым клубе: “Біля тына дівчына”... Двое маладых, рука ў руцэ, вочы ў вочы, ціха размаўляюць аб сваім, баючыся патрывожыць цішыню, бадзягу-вечер, што “заснуў пад плотам”. Было... Таму і зрабілася ўспамінам.

ДАРОГА Ў ДВА КАНЦЫ

Чалавечае жыццё – дарога з двухбаковым рухам. Набліжаючыся да чарговага яе павароту, мы азіраемся назад і пакручастымі лабірынтамі памяці вяртаемся да перажытага.

Прыметнік **БЫЛЫ** (*былая, былое, былыя*) шырока выкарыстоўваецца ў мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях мовы.

Слова ўжываецца ў двух значэннях. Першае з іх – *мінулы, прашлы* – адпавядае рускаму *прежний, бывлой*. Успамінаючы маладосць, пажылы чалавек раскажа са скрухаю ў голасе пра *былыя, ранейшыя, мінулыя, даўнія, даўнейшыя* і нават *старадаўнія* часы, калі і трава была зелянейшая, і прыступкі о-о-ой не такія высокія, як цяпер. Мы разумеем яго і ў знак згоды ківаем з прытоена-іранічнай усмешкаю.

Другое значэнне прыметніка *былы*: *які страціў ранейшае становішча або прызначэнне – былы*. У дадзеным выпадку часта ўзнікаюць непаразуменні, на якія нам і хочацца звярнуць увагу прыхільнікаў роднага слова.

У газетнай публікацыі гаварылася пра тое, што на юбілеі школы сабраліся яе *былыя выпускнікі*. Калі прачытаць спалучэнне двух апошніх слоў “пад лінгвістычным мікраскопам”, стане зразумелым, што не ўсё тут ладзіцца. Сутнасць моўнай памылкі ў наступным: “званне” выпускнік – пажыццёвае, і калі малады чалавек закончыў у свой час школу, інстытут, вячэрні ўніверсітэт марксізму-ленінізму і г.д., то ён назаўсёды застаецца выпускніком гэтых устаноў адукацыі. Іншы раз для ўдакладнення часу

выпуску мы ўжываем словазлучэнні *пасляваенныя выпускнікі, нядаўнія выпускнікі* і інш., але гэта не мяняе сутнасці абазначанай з’явы. Такім чынам, *былы выпускнік* – алагізм, якога трэба пазбягаць у пісьмовай мове і вусным маўленні.

У той жа час студэнтам, магістрантам і аспірантам чалавек перастае быць праз пэўны часавы адрэзак. Таму фраза “*Былыя студэнты педагагічнага ўніверсітэта сустрэліся ў актавай зале сваёй альма-матэр*” – цалкам пісьменная. Яны, *выпускнікі, былыя студэнты*, кіруюць цяпер установамі адукацыі, выкладаюць у школах, спрабуюць сілы ў камерцыі. Гады студэнцтва засталіся ў маладосці, у былым.

Зважаючы на сказанае вышэй, прыгледзімся да спалучэнняў прыметніка *былы* з іншымі словамі.

Ці бываюць *былымі* настаўнікі?

Тут важны сэнс: калі **настаўнік беларускай мовы і літаратуры (філосаф, тэхнолаг, інжынер...)** – кваліфікацыя паводле дыплама, то яна не можа стаць *былой*. Калі ж гэтае слова называе пасаду (выкладчык-філолаг, старшы выкладчык кафедры мовазнаўства...), то ў адпаведных кантэкстах названыя вышэй словы могуць суседнічаць з прыметнікам *былы*. *Былыя школьныя настаўнікі часта шукаюць шчасця ў іншых сферах дзейнасці*. У гэтай фразе ўсё правільна не толькі з пункту гледжання рэчаіснасці, але і лінгвістыкі.

Настаўнікі па дыпламе часта могуць аказацца для сваіх вучняў настаўнікамі жыцця, прыкладам для пераймання. І тады прыметнік *былы* – лішні. Як у наступным сказе: “*Ніколі не забываў хлопец шчырыя словы свайго былога настаўніка малявання*”, з кантэксту якога вынікае, што настаўнік малявання не стаў для вядомага мастака *былым*.

А вось наступны прыклад можна лічыць бездакорным: “*Пасталелыя, з першай сівізною на скронях і па-дзіцячаму прасветленымі вачыма выпускнікі не стамляліся гаварыць любімым настаўнікам словы ўдзячнасці*”. Паспрабуйце паставіць прыметнік *былыя* перад словамі *выпускнікі* ці *настаўнікі* – і знікне цяпло сустрэчы.

А ці бываюць *былымі* сябры?

У маленстве ўсе, хто раслі, як кажуць, на адным сметніку, па некалькі разоў на дзень біліся і ладзіліся – дружбакі без усякіх клятваў і ўзаемных абяцанняў. Дзіцячая дружба – чыстая, бескарыслівая, і *сябар дзяцінства* праз усё жыццё гучыць светла і настальгічна. Але закончана школа...

І мы выходзім моўчкі за сяло.

Маўчым таму, што сорамна прызнацца,

Што нас маленства, як сяброў, звяло

І, як знаёмых, развяло юнацтва.

Юнацтва развяло шляхі былых сяброў у розных напрамках, але, як справядліва заўважыў аўтар прыведзеных вышэй радкоў, нападзабыты цяпер беларускі паэт Анатоль Сербантовіч, шляхі гэтыя – “у два канцы”, і мы ўсё часцей вяртаемся ў думках і на яве “назад у сяло”, да бацькоўскіх веснічак, да сяброў дзяцінства. Ніхто, паводле Пімена Панчанкі, не верне рэк дзіцячых, што даўно жывуць у марáх, і тым не менш сталы чалавек не пасмее сказаць *былыя сябры дзяцінства*, калі ў яго хоць нешта засталася за душою.

Сябры маладосці і сталасці... Яны розныя. Адны прыходзяць, каб ніколі не стаць *былымі*, застацца побач да скону. Іншыя... з імі хочацца ветліва развітацца словамі Уладзіміра Караткевіча з яго верша “Былому другу”:

Давай на антыбрудэршафт з табою дзёрнем.
Хачу ад сёння быць з табой на “вы”.

А што ў гэтых адносінах можна сказаць пра каханне?..

Дарога ад яго, сапраўднага, вялікага, тым больш Першага, заўсёды “ў два канцы”. І памяць, дзякаваць ёй, не затрымліваецца на выпадковых паўзмрочных паўстанках. Шчаслівы той, хто з каханнем жыве, хто вяртаецца адно да яго вытоку, да першага спаткання, да першага гарачага дыхання прыналежнасці.

Ёсць “пасады і званні”, якія даюцца пажыццёва: маці, бацька, сын, дачка. Не па-людску, згадзіцеся, гучыць *былая маці, былы бацька, былыя бацькі*... Нават калі дарагія людзі адыходзяць у іншы свет – яны ўсё роўна застаюцца з намі. Не можа быць былою *радзіма, зямля бацькоў*. Праўда, мова наша прыстасоўваецца да рэчаіснасці і ёй, беднай, няпроста абысціся як без *біялагічных бацькоў*, так і без *новай* ці “*другой*” *радзімы* (а то і *Радзімы* – з вялікай літары), але пра гэта іншым разам.

Скажам некалькі слоў і пра назоўнік *былое*. Ён таксама дастаткова пашыраны ў мове. Успамінаць *былое*, жыць *былым* – наканаванне чалавека разумнага. Важна толькі, каб яно, *былое*, не засціла цяперашняе, не перашкаджала, а дапамагала больш пільна ўглядацца ў будучае. Выдатна сказаў класік:

Мы, людзі, – дзіўныя стварэнні.
Сярод удач, турбот, абраз
Жывём у розных вымярэннях
Адначасова ў розны час (*Пімен Панчанка*).

Былое – катэгорыя гістарычная, філасофская. Былым грэх пагарджаць. Нам, “нашчадкам герояў і багоў”, трэба заслужыць яшчэ і быць вартым

свой *мінуўшчыны, мінуласці, даўніны...* (у сінанімічным радзе ажно тры дзясяткі слоў).

“МАЦІ, МАЦІ, ПАДАЙ ЛАПЦІ...”

Размова, паважаны чытач, пойдзе на гэты раз не пра лапці, ці, як у нас кажуць, пасталы, а пра такую ўласцівую ў пэўнай меры ўсім (за выключэннем хіба мо геніяў) якасць чалавечага характару, як лянота.

Слова **ГУЛЬТАЙ** мае славянскія карані: адны даследчыкі звязваюць ягонае паходжанне з дзеясловам *гуляць*, іншыя – з прыметнікам *голы*. Урэшце, ці варта надта заглыбляцца ў этымалогію. *Голы і гуляць* – словы-спарышы, бо, як даўно заўважана, калі “і сягоння, і заўтра гулі, – пойдзеш без кашулі”.

Горшай абразы, чым *гультай*, для чалавека разумнага на свеце не можа існаваць. А ёсць жа яшчэ *гультаіна, гультаіска*. Па нашых назіраннях, сталыя людзі заўсёды імкнуліся не злоўжываць падобнымі словамі, прыберагаючы іх на крайні выпадак. Мудры пражытым чалавек мог зробіць заўвагу маладзейшым тактоўна, праз параўнанне: “Не сядзіце, як *тыя* гультаі, работы непачаты край!” ці “Людзі ягады носяць кошыкамі з лесу, а вы як *тыя* гультаі”. І ўжо калі ёсць за што, калі, напрыклад, дзеўчанё (дзявуля) ад ложка не адмяце, тады ўжо!.. Вынесенае ў загаловак – пачатак прыказкі, запісанай вядомым даследчыкам фальклору беларусаў-палешукоў А.К. Сержпутоўскім, якую дазволім сабе прывесці ў поўным варыянце: “Маці, маці, падай лапці ды хату вымеці, бо ў мяне жывот баліць, пайду на вёску лячыць”. Лапці ў наш час рэч даволі экзатычная: іншы час, іншыя норавы, і ўсё ж... Каму не даводзілася назіраць наступную з’яву. Ля гарадскога супермаркета па-вясковаму апранутая, не старая яшчэ жанчына (ужо не ў плюшавай жакетцы, а ў танным кітайскім пухавіку) вінавата адбіваецца ад папрокаў дарослай дачкі: на нешта зноў не хапіла грошай. Дарослае дзіця ў скуранцы па модзе і ў такіх ужо батфортах!.. Фігура здаецца падзеленаю на дзве роўныя часткі – усё астатняе і батфорты (настолькі яны аб’ёмныя, столькі ў іх спражак, адваротаў і “наваротаў”!). Вось ужо лапці дык лапці!..

Дарэчы, сыноў-лайдакоў народнае слова асуджала не менш. Прывядзём усяго адну прыказку з запісаў згаданага вышэй даследчыка фальклору: “Ты, бацька, ідзі араць, цябе валы знаюць, а я пайду ў карчму, мяне людзі знаюць”. Да маладых людзей, якім і ў будзень свята, адносіны былі адпаведныя. На Палессі на такіх трутняў-пераросткаў казалі і кажуць *бэлбас (бэйбус, бэйбас)* – напэўна, ад рускага *балбес*. Гэта пра іх жартоўны дыялог:

– Чаго не працуеш?

- То ж я яшчэ малы.
- А чаго штаны такія кароткія?
- Ха! То ж бацькавы!..

І вось прыязджае аднаго разу такі гарадскі бэлбас (жарт яшчэ з савецкага часу) у вёску старых адведаць. Пасля другой чаркі і добрай скваркі на сьнеданне (была субота) бацька і кажа, што няблага было б цяпер пакасіць гадзіну-другую. Хлопец пачухаў чупрыну і здзіўлена: “У выхадны дзень!.. Даруй, тата, але ты, як вып’еш, зусім як дурны робішся”.

Калі чалавек уваходзіў у гады, рабіўся гаспадаром, бяда, як кажуць, прымушала брацца і за кассё, і за грабільна. Але таму-сяму “шчасціла” на працягу ўсяго жыцця не надта напінацца, рваць жылы.

Успамінаецца з дзяцінства. Мы, вясковыя хлапчукі, збіралі, шчаўе за вёскай, як нехта з дарослых кінуў у наш бок: “Глядзіце, дзеткі, дзе сонца, а гультай толькі з касою едзе”. Што жыве недзе ў суседняй вёсцы гультай, чуць прыходзілася, а пабачыць на ўласныя вочы – не. Пазней гэтая сустрэча стала матэрыялам для апавядання, некалькі радкоў з якога хочацца працытаваць.

“Я ўважліва разглядаў чалавека на веласіпедзе: на першы погляд гультай нічым не адрозніваўся ад звычайных людзей: ні жывата, які б дрыжаў як кісель, ні далоняў-падушак. “Быць не можа!” – упарцілася дзіцячая свядомасць, і я ўглядаўся яшчэ больш пільна. Чамусьці адразу не спадабаўся рост мужчыны, вышэй сярэдняга, разгорнутыя плечы, не загарэлы пад шырокім брылём капелюша твар – нашы дачасна пасівельны бацькі з вясны да самай восені насілі пашытыя ў мясцовага краўца кепкі, не здымаючы іх і ў летнюю спёку. Яшчэ мне здалося, што і каса ў гультая нейкая малаватая, як не сапраўдная...”

Не дачакаўшыся адказу на сваё жартоўнае “Ці вы хлопцы, ці казакі?”, чалавек няспешна паехаў далей, як нічога і не здарылася. А мне чамусьці падумалася тады: няшчасны, як ён жыве з такім кляймо, яшчэ й пасміхаецца!

Грэблівыя адносіны да людзей, якія не хочуць працаваць, з боку старэйшых сямейнікаў малыя беларусы-палешукі адчувалі ад нараджэння. Так ужо распарадзілася прырода гэтага суролага краю: каб мець бохан хлеба і збан малака (а яны былі, калі толькі не адбіралі прыўладныя гультаі, у селяніна заўсёды), усход сонца даводзілася сустракаць на лузе ці ў полі. Хлопцу, які збіраўся жаніцца, раілі: бяры ў шлюб дзяўчыну, якая за дзень паўтары капы (дзевяноста снапоў) нажне – не пашкадуеш”.

Да мужчынскай працы сыны далучаліся з самага дзяцінства. Яшчэ гадоў дваццаць таму давялося пачуць... Хлопца-прызыўніка ці то з Піншчыны, ці то з Драгічыншчыны забралі ў войска. Праз некаторы час

той піша бацькам у вёску: “Усё ў парадку. Як і дома, прачынаюся а палове пятай, але да шасці даводзіцца ляжаць, бо не дазваляюць падняцца”.

Пагаворым адным разам і пра сінонімы да слова. Іх надзвычай многа: абібок, лодар, лайдак... Празрыстую этымалогію маюць *лежабок* і *абібок*. Лежабок, які абмуляў бакі, гэта ўжо, жартам кажучы, *лежань*, *завала*, *валяч*, *наваляка*.

Даводзілася неаднойчы чуць у гутарковай мове і *байбак*. Гэта мо адзінае слова неславянскага паходжання, і прыйшло яно з татарскай. У прамым сэнсе *байбак* – стэпавы грызун, які ўсю восень і зіму толькі тым і займаецца, што спіць.

Цяжка паддаюцца злічэнню дыялектныя назвы: *нядбайла* (*нядбайліска*), *пусцельга*, *дармаед*, *шахрай*, *таўлуй*... “А то ж, ліха яго вазьмі, які *таўлуй*: ты яго хоць цэпам малаці, а ён чуць варушыцца, як папоў парабак” (з запісаў А.К. Сержпутоўскага). Зрэзь можна пачуць і нязвыклае (з польскай мовы) *малімончык* – пястун, ахвочы да прысмакаў чалавек, які злоўжывае прывілеямі, адным словам, беларучка, паніч.

Трапляюцца ў нашай мове “ўкраінізмы”. Там гультай – *лайдака*, *ледач*, *ледацо*. Іншым разам, калі ўсе словы перабраны і нічога “вартага” ў запасе не засталася, выдасць языкатая вясковая цётка на адрас заклятага ворага: “А праваліся ты, *лядашчыца* няшчасная”. Тут не трэба блытаць з беларускім “лядашчы”, “лядачы”, што абазначае *кволы*, *слабы*, *хілы*.

А таго, з дзяцінства, лайдака нехта з нашай хлапечай кампаніі прапанаваў, помніцца, падпільнаваць на зваротным шляху і насыпаць яму пад колы веласіпеда бітага шкла або падкласці цвік – няхай не задае бязглуздых пытанняў. Яго не падтрымалі: няма чаго звязвацца з усякімі...

Добра выхоўвала, цяпер разумею, сваіх дзяцей беларуская вёска.

КІРЗАВЫЯ, ЯЛАВЫЯ, ХРОМАВЫЯ...

У добрых ботах, прызнацца, пафарсіць не давялося. У канцы шасцідзясятых, мы, малеча, зімою насілі саматужныя валёнкі, “запакаваныя” ў глыбокія, ручной работы галёшы, якія не прапускалі ваду і (найпершая вартасць) не губляліся ў снезе. “Фабрычныя” галёшы, трэба сказаць, хлапечай кампаніяй ігнараваліся і ніводзін з аднагодкаў, думаю, не надзеў бы іх ні за якія грошы. Дарэчы, з вясны і да самай восені абутак быў не патрэбны зусім (і са школы, было, з групы падоўжанага дня, маладая настаўніца адпраўляла дамоў абувацца). У міжсезонне бегалі ў чаравіках, у якіх да дзірак збіваліся наскі (куды зручней біць мяч, чым босай нагою).

Сямейныя ж мужчыны на свята і ў будзень насілі (яшчэ і ў сямідзясятых гады мінулага стагоддзя) штаны-галіфэ і боты – кірзавыя, ялавыя, а то і храмавыя.

Фрэнч і храмавыя боты – частка нашай гісторыі. З *тымі* (помніць старэйшае пакаленне) ботамі звяраў крок увесь савецкі народ – “ад Масквы да самых ускраін”. Гэта пра іх паэт Казімір Камейша пісаў у перабудовачныя гады:

Боты з самых найвядомых,
А ў тых ботах гром драмаў.
Многа хрому,
Многа грому,
Толькі літасці няма.

Не сакрэт, што “многа хрому – многа грому” і пасля выкрыцця “культу асобы” яшчэ працяглы час спрацоўвала ў кабінетах высокіх і не вельмі чыноўнікаў, што пераймалі не толькі “гаспадарову” манеру апранацца.

Але часы мяняліся, і ўжо ў сярэдзіне сямідзясятых звышпільныя швейцары не прапускалі на ўваходзе ў раённыя рэстараны вяскоўцаў, якія адважваліся (“ах, колькі таго жыцця!”) паабедаць “па-гарадскому”, калі тыя былі ў ботах. (“У рабочым абутку не паложана!”) Контраргумент “дык яны ж у мяне храмавыя!” у разлік не браўся.

Слова **БОТЫ** – абутак з высокімі халявамі – прыйшло ў нашу мову з польскай. Яно ўжываецца і ў адзіночным ліку – *бот*, мае памяншальную форму – *боцікі*.

Хоць фасонаў ботаў надзвычай многа, розны і матэрыял, з якога яны пашыты, аднак слова не багатае на сінонімы. Даведнікі даюць адно *чобаты*, пазначаючы яго як абласное. Жыхары нашага рэгіёну, заўважана, усё ж праводзяць мяжу паміж словамі: *чобаты* – *найчасцей гумовыя боты, гумовікі*. Яны могуць быць “літыя” і клееныя. Першыя надзвычай цяжкія, але на дзіва моцныя. Клееныя – даводзіцца часта латаць, і век іх кароткі.

І цяпер у памяці (амаль паўвеку прайшло) бацькавы “літыя” чобаты каля печы. Яны стаялі тут з таго самага часу, як я адчуў сваю прысутнасць на белым свеце. Цяжкія гумовыя чобаты... Адарваць іх ад зямлі – і то задача. І нельга было наогул уявіць, як можна ў такіх з ранняй вясны да позняй восені хадзіць за статкам. Кожны раз з вуснаў бацькі гучала: “Усё, апошні год!”, але наступала новая вясна, зноў спыняўся на вуліцы перад нашай хатай старшынёў “бобік”, абяцаліся нейкія льготы – і ўсё пачыналася спачатку.

Аднаго лета (мы з малодшым братам ужо выраслі настолькі, што маглі залазіць у боты і, не прыпадымаючы іх, чохаць па кухні) гэтыя

“ільготы” склалі восем тагачасных рублёў: не было ў брыгадзе сеянай травы – не было і прывагі кароў. Выбракаваныя з дойнага статку жывёліны адно стараліся залезці ў балота і паскубсці чарату. Адтуль, каб не праваліліся ў дрыгву, іх даводзілася ўвесь час выганяць на край астраўка. Ніколі не забудзецца (і хацеў бы – дык не!) крыўда ў бацькавым голасе: “Восем рублёў налічылі. Усяго толькі восем рублёў...”

Так атрымалася, што ад назоўніка *боты* не ўтварыліся іншыя часціны мовы. Фабрыкі, на якіх боты шыюцца, майстэрні, у якіх іх рамантуюць, а таксама спецыялізаваныя магазіны мы называем *абутковымі*, прылады для пашыву – *шавецкімі*. Каб гэта ад мяне залежыла, увёў бы ў мову і дзеясловы, хоць бы *батануць* ці *чабатнуць* – вярнуць назад прапанову, просьбу, дысертацыю не разабраўшыся, каб не ствараць сабе лішніх клопатаў.

Боты беларусы шанавалі, гэта быў абутак не на кожны дзень. Звычайна, начышчаныя дзэгцем ці ваксай, яны стаялі на паліцы ці віселі на бэльцы (для гэтага і “вушкі” ў халявах). Было і так, што ў горад па нейкай патрэбе чалавек ішоў босы, а боты нёс на кіёчку і толькі падыходзячы да горада абуваўся. Здараліся выпадкі трагікамічныя: расквасіў хадок палец аб камень, кроў льецца, а ён: “Добра, што разуты, а то абутак парваў бы”.

У вялікай пашане боты ў Коласавых герояў. З гэтай нагоды як не ўспомніць “дырэктара” Яську з “Новай зямлі”.

У дзве нядзелькі па Пакровах
Прывезлі Яську ў лапцях новых;
За ім два боты без абцасаў –
Насіў іх Яська з даўніх часаў.

Гэтыя боты, што, як далей піша Колас, дасталіся хлопцу ад брата, Яська ўзяў “на ўсякі выпадак”, які мог і не здарыцца, і тады абутак праслужыў бы яшчэ даўжэй.

Адрамантаваць падношаныя кірзавыя боты (*кірза* – заменнік скуры: насычаная спецыяльным рэчывам тканіна з кручаных нітак) можна было дома: што-што, а самаробны *капыл* (кавалак дрэва ў форме ступні, які выкарыстоўваўся пры шыцці абутку) быў у кожнага гаспадара. Калі “прасілі кашы” *ялавыя* (пашытыя са скуры каровы) ці *хромавыя* (з мяккай і тонкай скуры) боты, лепш было аднесці іх у мястэчка, дзе майстар-шавец мог абнавіць падноскі, падбіць падэшвы, падкаваць абцасы, падлатаць халявы, замяніць вусцілку – і насі здаровы.

Цікава, што слова не асабліва часта сустракаецца ў беларускім фальклоры. Першае, што прыходзіць на памяць, – *дурны як бот* (*дурны як боті з левай нагі*). Сустракаецца названае параўнанне і ў літаратараў. “І крытыку таму дарую, бо што ён можа, калі бот”, – пісала Еўдакія Лось.

Без вялікай павагі адносіліся беларусы да тых сваіх аднавяскоўцаў, хто раскашаваў не па сродках. Пра такіх казалі: “На назе бот рыпіць, а ў гаршку трасца кіпіць” або “Боты новыя, а пяты голыя”.

Хочацца ўдакладніць адну акалічнасць. Як было сказана раней, у беларускай мове *капыл* – шавецкае прыстасаванне, але ёсць і другое значэнне гэтага слова: *капыл* – *адзін з драўляных брускоў, які ўстаўляецца ў палазы і служыць апорай для кузава саней*. Неабходна заўважыць, што ў рускай мове слова *копыл* ужываецца толькі ў другім значэнні, менавіта як частка саней, а не як *сапожная колодка*. Па гэтай прычыне пры перакладзе беларускіх прыказак з “капылом” на рускую мову трэба шукаць іншыя адпаведнікі да названага слова. Напрыклад, такія: *на адзін капыл – на один покрой*; *перарабіць на свой капыл – переделать на свой манер(лад)*; *мераць на свой капыл – мерить на свой аршин*.

Дарэчы, рускае *два сапога пара* таксама не варта перакладаць даслоўна. З “Малога руска-беларускага слоўніка прыказак, прымавак і фразем” Зміцера Санько мы выпісалі больш за дзесяць беларускіх адпаведнікаў. Назавём толькі некаторыя з іх: *абое рабое*; *адзін аднаго не перацягне*; *чэрці адной шэрсці*; *адзін чорт маляваў*; *адным грэбнем прычасанья*; *каб навесіў, то адзін другога не пераважыць...* Як бачым, зусім не абавязкова прыказкі перакладаць “слова ў слова”.

У канцы прапаную “шавецкую” загадку: “Сам у ботах, а хаджу на галаве”. Не здагадаліся, які дзівак так мог пра сябе сказаць?.. Цвік, забіты ў падэшву ботаў. Тых самых, якія будуць кожную раніцу новыя, калі вечарам іх добра адглянцаваць.

“А ЯК МАЕШ ГРОШЫ...”

“Назбіраў чорт поту, слёз ды крыві людской, наліў у кацёл, варыў-варыў ды і выварыў золата. “Мы яго, – кажа багатаму, але скупому чалавеку, – аддамо людзям, і яно там забярэ ўсё багацце”. І выдумаў чорт грошы ды пусціў іх па свеце гуляць і людзей абіраць...”

Так, паводле запісанай А.К.Сержпутоўскім на Палессі казкі, прыйшлі да нас грошы. І як тут не пагадзіцца з народнай мудрасцю. Грошы і сапраўды ад моманту іх узнікнення – сплаў поту, слёз і крыві з дамешкам радасці і горычы.

Савецкая ідэалогія яшчэ адносна нядаўна пераконвала нас, што не ў грашах шчасце, што імкненне да матэрыяльнага дабрабыту не ўласціва будаўнікам новага жыцця. “За туманам і за водарам тайгі...” ехалі героі камсамольскіх шлягераў. Ім супрацьпастаўляліся заакіяўскія мільянеры-людажэры ды недалужныя рускія купцы:

Первогильдийно крякая,
 набрюшной цепью брякая,
 купчина раскорякою
 едва подполз к стене.
 Орёт от пьнства лютого,
 от живота раздутого:
 “Желаю выдти туюва!
 Рубите дверь по мне!”

Як для мяне, вельмі часта і сучасныя “гаспадары жыцця” напамінаюць Яўтушэнкавага першай гільдыі купца, калі паназіраць збоку.

Цяжка назваць твор сацыялістычнага рэалізму, дзе чалавек з грашыма з’яўляецца станоўчым персанажам. Як сцвярджалі тагачасныя ідэолагі, грошы з’ява часовая: узніклі на пэўным этапе развіцця грамадства і закончаць сваю місію пасля поўнай перамогі камунізму.

Усё ж адзін твор, дзе грошы выступаюць як сімвал людскасці і высакароднасці, ведае кожны – гэта знакамiты верш Пімена Панчанкі “Шапка эстонца”. У далёкім сямнацатым годзе талінскія будаўнікі караблёў прыйшлі праведаць у рабочы барак немаўля, бацька якога быў на вайне. А на стале – апошні кавалак хлеба?

Суровыя мужчыны
 Пакінулі шапку ў хаце,
 Паўнюткую грошай, пацёртых рублёў,
 Што ў цэху сабралі для маці.

Так яно спрадвеку вялося і ў беларускіх паселішчах: калі, не дай Божа, у вёсцы пагарэльцы ці трэба дапамагчы сіротам або аднавіць царкву, – шапка ішла па крузе.

Слова **ГРОШЫ** – металічныя або папяровыя знакі, якія служаць мерай вартасці пры куплі-продажы – у беларускай мове ўжываецца толькі ў множным ліку і змяняецца па склонах наступным чынам: *грошы, грошай, грашам, грошы, грашыма ці грашамі (не грашмі), аб грашах*.

Грошы бываюць *дармовыя, брудныя, буйныя, вялікія, дзікія, страшныя, шалёныя*, але для большасці з нас яны *запрацаваныя, мазольныя, кроўныя*.

Памылкі пры скланенні ўзгаданага множналікавага назоўніка ўзнікаюць у выніку зблытвання яго склонавых формаў з формай слова **ГРОШ** (манетка найменшай вартасці). Слова *грош*, неабходна заўважыць, можа ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку. У множным ліку яно змяняецца па склонах наступным чынам: *грошы, грошаў, грошам, грошы, грошамі, аб грошах*. У спалучэнні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры*

магчымыя такія формы: *два (тры, чатыры) грошы і два (тры, чатыры) грашы*.

У гутарковым стылі і ў мастацкай літаратуры слова *грошы* можа ўжывацца з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі – *грошыкі, грашаняты, грашышчы*. Пра чалавека, які мае грошы, кажуць *грашавіты ці грашоўны*. *Грашовымі* бываюць знакі, падарункі, латарэі.

Адрозненне слоў *грош* і *грошы* выразна можна прасачыць у Якуба Коласа. Яго герой, абражаны адносінамі царскіх чыноўнікаў да простага чалавека, з гневам абураецца:

Ці дурань сам, ці ўсе дурніцы
Ці проста кпяць з цябе дурнога,
Бо ты не ведаеш нічога,
А толькі грошы выцягаюць,
Але на грош не памагаюць.

Трохі больш трэба сказаць пра слова *грош*.

Паводле сведчання сучасных энцыклапедычных слоўнікаў, *грош* – медная манета (да 1838 г. двухкапеечная, а пасля паўкапеечная), у Расіі існавала з 1657 да 1917 г.

А што можна было купіць за грош і як ён суадносіцца, скажам, з цяперашняй тысячай? Не наша задача праводзіць матэматычныя падлікі, але вось што гавораць літаратурныя крыніцы: “...Выменяў за медны грош... кавалак грубай тканіны” (В. Іпатава, “За морам Хвалынскім”), “Найлепшы бычок каштаваў 40 грошаў” (Алесь Карпюк, “Белая дама”). Калі гэта так, то як не паверыць народнай казцы, у якой каза-дзераза была *за тры грошы куплена*.

А яшчэ са школьных буквароў мы памятаем цёплыя, даверлівыя радкі Якуба Коласа : “У Савосева суседа быў пярэсценькі каток...” Апісанне агульнага любімца завяршаецца словамі: “Ну такі каток харошы, як драпянка за тры *грошы*”. Жартам кажучы, кошт драпянкі – адзежыны з грубаватай, шурпатай тканіны – адпавядаў рыначнаму кошту ўпартай і хлуслівай казы-манюкі.

Атрымліваецца, грош – не такая ўжо і мізэрная манета. Нагнуцца і падняць яго з зямлі, думаю, не грэбаваў у свой час не толькі бедны студэнт.

Пасля гроша па ступені вартасці ішла іншая медная драбязя: капейкі, двушкі, тройкі, пятакі, затым – сярэбраныя манеты і папяровыя грошы.

Кожнаму чалавеку, можна сказаць, ад нараджэння вядомы прыказкі і прымаўкі з грошам і грашыма.

Прадасць і грошы палічыць – кажам мы пра чалавека, які можа спрытна, хітра ашукаць, падмануць, *аввесці вакол пальца, абуць у лаці*.

Свае тры грошы ўставіў – гаворым пра таго, хто ўмешваецца ў чужыя справы, суне нос не ў сваё проса.

Прывядзём яшчэ некалькі мо не такіх вядомых устойлівых зваротаў.

Грашавіты заўжды бедніцца.

Грашоўны беднаму не спагадае.

У каго грошы чуюць, перад тым і шапкуюць.

Хоць свінка, абы грошай асьмінка – гэта пра нікудышнюю, але з вялікім пасагам нявесту (“асьмінка” – пасудзіна на 3 пуды збожжа, і калі ёй мераць грошы то – ого!).

Ёсць у каліце – сядай на куце.

Магчыма, не ўсе ведаюць, што такое *каліта*. У некалькі змененым выглядзе (*калытка*) гэтае старажытнабеларускае слова і цяпер шырока ўжываецца ў палескіх гаворках і адпавядае рускаму “бумажнік”. Дарэчы, асобныя даведнікі дазваляюць ужываць слова *бумажнік* і ў беларускай літаратурнай мове, але гучыць яно тут неяк штучна, бо ў нас няма назоўніка *бумага*. Думаю, марна шукаць *бумажнік* у Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага ці Уладзіміра Караткевіча. У самаробных, моцных, па ўласнаму праекту пашытых *калытках* захоўвалі беларусы (многія захоўваюць і цяпер) грошы на штодзённыя выдаткі і на чорны дзень. Так што “грошы ў панчосе” – гэта не пра нас.

Некаторыя афарыстычныя народныя выслоўі надзвычай актуальныя ў час рыначнай эканомікі. Ну, хоць бы гэтае: *дабро ляжыць, а золата бяжыць*. Цяпер мы сказалі б, што найлепш укладваць грошы ў нерухомасць. Ці яшчэ: *грошы плодны, бы свінні; грошы прыліпаюць к грашам*. У сучаснай інтэрпрэтацыі: грошы павінны прыносіць грошы...

Добра памятаю першыя заробленыя грошы. Гэта былі чатыры рублі за працу ў калгасе летам. І доўга, мо з паўгода, ляжалі-распраўляліся тыя пацёртыя рублі ў запісной кніжцы з першымі вершамі, што захоўвалася ва ўнутранай нагруднай кішэні лаўсанавага пінжака.

Была ў мяне і запамінальная гісторыя з грошам.

Недзе ў канцы васьмідзясятых я, на той час малады настаўнік, з сям’ёй у чатыры чалавекі атрымаў ад гарвыканкама часовае жыллё ў “катэдзжы” на 1-ым Мінскім завулку ў Брэсце. Без выгод, з даволі прасторнай кухняй і пакоем каля дзевяці квадратных метраў. У спадчыну ад пажылой гаспадыні, якая перабралася да дзяцей у Маскву, засталася такая-сякая мэбля, вугаль. “Пяцьдзясят рублёў і па руках”, – прапанаваў яе сын па тэлефоне і пасля паўзы дадаў: – Апошнім часам у маці дрэнна было з памяццю. Калі што знойдзецца – я без усялякіх прэтэнзій. Ні за якія грошы не прыеду капацца ў тых завалах. Шкада, нельга ўсё з дымам пусціць”. Мужчына меў на ўвазе хлевушок, набіты да самага верху старым адзеннем.

Разбірала цікаўнасць, а тут яшчэ сусед што ні дзень: “Маглі быць у старой грошы, маглі. І золата, царскае... Нікога ў хату не пускала, ні з кім словам за столькі гадоў не перакінулася, нешта ўсё хавала”.

Не было ў мяне намеру адразу ж пасля перасялення займацца пошукамі скарбаў, а Сцяпанавіч (так звалі суседа) сваё даводзіць: і з памяццю ў жанчыны былі нелады, і сын з нявесткай не знайшлі нічога, як па маці прыезджалі.

Праз які час Сцяпанавіч і вазок прапанаваў: “Займіся, вывезі анучы. Талоны на кніжкі даюць (здагадаўся, чым мяне ўзяць). Толькі ты ўжо, калі што... І мне якую капейчыну... калі што”.

Намучыўся я з тым дабром, надыхаўся пылам. Сцяпанавіч час ад часу падыходзіў, курыў, пераступаў з нагі на нагу, даваў парады. Нарэшце і сундук, у самым кутку, – стары пабіты, без замка, з паржаўленымі завесамі. Тут ужо сусед зусім забыўся на ўсякую прыстойнасць: стаў за спінай і сачыў за кожным рухам. Шару ў прыскрынку – пацёрты, са штучнай скуры кашалёк. Адкрываю – старыя аблігацыі, дарэформенная савецкая драбязя і... незнаёмая пацямнелая ад часу манета. Сцяпанавіч узважыў на руцэ, паспрабаваў на зуб: “Трош, медны. Цяпер за яго нічога не купіш...”

Выйшла, атрымаў я за два дні працы медны грош. Мо так і трэба: няма чаго спакушацца на дармовае! Яшчэ, праўда, разжыўся я тады талонамі на кніжны “дыфіцыт”, ды займеў кароткі курс партыі бальшавікоў, які без шкадавання аддаў калегу-гісторыку. А Сцяпанавіч усё ніяк не мог супакоіцца: ” Хітрая баба... А мела ж яна, вадзіліся ў яе грашаняты...”

Шчаслівы той, хто адчувае, што родныя і блізкія паважаюць яго не за грошы, а за чалавечыя якасці. *Не ў грашах шчасце, не купіш за грошы здароўя, не панясеш іх на той свет...* Шкада толькі да гэтага часу людзі не навучыліся абыходзіцца без гэтага чортавага варыва.

ЯКІЯ Ў ВАС ПЛАНЫ?

Іншы раз, характарызуючы прадмет, мы незаўважна для сябе выкарыстоўваем лішнія азначэнні і не прымаем пад увагу тую акалічнасць, што патрэбная інфармацыя ўтрымліваецца ў назве самога гэтага прадмета. Час ад часу і ў друку можна прачытаць: перадавы авангард, першая прэм’ера, адзіная альтэрнатыва, загадкавы сфінкс, гістарычная рэтраперспектыва, сапраўдны шэдэўр...

Нешта падобнае назіраецца і са словам *планы*.

У шматлікіх радыё- і тэлеінтэрв’ю рэдка абыходзіцца без традыцыйнага пытання вядучага праграмы: “Падзяліцеся, калі ласка, сваімі

планами на будучае”. На першы погляд, тут усё на сваім месцы, але, калі прачытаць удумліва, можна заўважыць з’яву, якая ў лінгвістыцы носіць назву *плеаназм* (сэнсавая збыткоўнасць асобных слоў у маўленні).

ПЛАН (з лацінскага “*пласкасць*”) – слова мнагазначнае. Сучасныя тлумачальныя слоўнікі налічваюць каля дзесяці значэнняў названага паняцця. Планам мы называем і чарцёж, і пэўную паслядоўнасць размяшчэння частак цэлага, і маштаб паказу прадметаў пры здымках (буйным планам, на пярэднім плане). Але ў разуменні большасці носьбітаў мовы план, у першую чаргу, – загадзя намечаная сістэма мерапрыемстваў. Калі слова выкарыстана ў названым значэнні, то выраз “планы на будучае” трэба разглядаць як *плеанастычны*, бо ў сэнсе слова *план* утрымліваецца агульнае, бестэрміновае, неканкрэтнае – у *будучым*. Слова *на будучае*, такім чынам, не дадаюць новай інфармацыі ў словазлучэнне *планы на будучае* і таму з’яўляюцца лішнім, збыткоўнымі. Нават калі кіравацца логікай жыцця, то планаў на мінулае не бывае.

Зусім іншае, калі носьбіт мовы абмяжоўвае задуму, праграму сваіх дзеянняў канкрэтным часавым адрэзкам. Таму зусім натуральна гучыць: *планы на бліжэйшы тыдзень, планы на вечар, планы на выхадны дзень*. Тут выразна акрэсліваецца будучае і таўталогіі не ўзнікае.

Ад слова *план* утвораны назоўнікі *планавік* (спецыяліст па складанні вытворчых планаў) і *планіроўшчык* (майстар па планіроўцы, размяшчэнні асобных частак чаго-небудзь у адносінах адна да другой).

Дзеяслоў *планаваць* ужываецца ў двух значэннях: *складаць план чаго-небудзь і мець намер, меркаваць*. Зазначым, што да слова *план* у беларускай мове не мае ніякага дачынення дзеяслоў *планіраваць* – *паступова і плаўна зніжацца пры палёце*. Спакойна, не махаючы крыламі, *планіруюць* у паднябессі птушкі. *Планіруе*, карыстаючыся нябачнымі струменямі паветра, каршун у нябесным блакіце, які вышуквае хіжым вокам ахвяру ў някошанай траве.

Слова *план* увайшло ў шырокі ўжытак у першыя гады савецкай улады. Планы па бульбе, па збожжы, па малацэ... “Пяцідзёнку – за чатыры дні, пяцігодку – за чатыры гады!..” Якіх толькі планаў не давлялося складаць у жыцці! Вельмі часта гэта былі планы дзеля планаў. Як, напрыклад, (цяпер ужо можна прызнацца) планы сачыненняў паводле прачытаных на ўроках літаратуры праграмных твораў. У свой яны складаліся на аснове зместу гатовай працы і таму не мелі ніякай карысці. Не было аніякай карысці і ад “Асабістага комплекснага плана ўдзельніка Ленінскага заліку”, ад “сур’ёзных” планаў абслугоўвання баявых машын – без такіх планаў трыццаць з гакам гадоў таму дзяжурны па машыннаму парку прапаршчык не пускаў нас, механікаў, у танкавыя боксы. (“Адкуль вы будзеце ведаць, чым заняцца, калі ў вас няма плана?”) Да гэтага часу засеў у памяці першы

нязменны (патрабавалася не менш за пяць) пункт гэтага запісанага ў памятым двухкапеечным сшытку дакумента: “Адчысціць рухавік ад пылу і гразі”.

Беларусы звычайна неахвотна, нібы асцерагаючыся нечага, гавораць пра свае планы. У пашане праверанае жыццём: *пажывём – пабачым; пераначуем – болей пачуем*. Таму і скажа, адыходзячы з лугу ці поля, стомлены за дзень гаспадар: “Заўтра, калі дасць Бог здароўя (калі Бог дапаможа, калі ўсё будзе добра, калі нішто не перашкодзіць, калі не будзе дажджу), даробім”.

І ўсё ж, неяк так атрымліваецца, найбольш шчаслівы чалавек тады, калі ў яго на заўтра няма аніякіх планаў. Менавіта ў такія рэдкія дні чамусьці і зрабіць паспееш больш. Ранак сам падкажа, калі ты не лежань, не завала, за што ўзяцца ў першую чаргу. А можа, гэта ўзнагарода за тое, што не гнявім Нябёсы сваімі планамі і праграмамі, бо далёка не ўсё залежыць ад самога чалавека.

Неабходна прызнаць, што слова *план* як у сучаснай пісьмовай мове, так і ў жывым маўленні выціснула блізкія па значэнні словы. Між тым класікі нашай літаратуры выкарыстоўвалі яго нячаста. У вядомай аповесці Якуба Коласа “На прасторах жыцця” Сцёпка Барута адобрыў *намер* Аленкі вучыцца далей. У Янкі Брыля была “*задум*а напісаць гісторыю дружбы з кнігай”. А яго гераіняй “*прыцэл* быў узяты на замужжа толькі сапраўднае”. Майстрамі мастацкага слова складзены шырокі сінанімічны рад да слова *план*: *думка, намысел, раіэнне, мэта, разлік, замаха...*

План – неабходнае мове слова. Наўрат ці можна падабраць якое іншае, каб назваць, напрыклад, дакумент са спісам абавязковых мерапрыемстваў да свята, але ў асобных выпадках выказванне нічога не губляе і нават становіцца больш дакладным, калі замест *план* мы гаворым *намер*: *меў добрыя намеры; прыйшоў з цвёрдым намерам...* На месцы нарматыўнага, але ўсё ж некалькі штучнага “*планую*” натуральна, па-беларуску гучыць “*маю намер*” ці “*намерыўся*”.

Мы жадаем нашым блізкім, каб спраўджваліся ўсе іх добрыя планы і намеры. Чалавек шчаслівы тады, калі здзяйсняецца тое, чаго ён жадае, і вельмі шчаслівы, – калі становіцца явай тое, чаго ён жадаў моцна, доўга, часам і пакутна.

ПРА АПАДКІ І ПАДАНКІ

Лета – пара, калі і агароднікі, і тыя, хто сабраўся ў адпачынак, больш пільна ўглядаюцца ў неба, пачынаюць прагляд газет з метэаралагічных прагнозаў, стараюцца не прапусціць знаёмыя пазыўныя па радыё і тэлебачанні.

Нярэдка можна прачытаць і пачуць: “ У бліжэйшыя суткі чакаюцца невялікія ападкі” ці “Па гораду і вобласці істотных ападкаў не чакаецца” або “У другой палове дня чакаюцца ападкі ў выглядзе дажджу”. Вядомы навуковец-філолаг Фёдар Янкоўскі ў свой час з’едліва выказаўся на адрас дыктараў радыё і тэлебачання, а таксама тых, хто складае для іх тэксты: “Пра якія ападкі гаворыце, даражэнькія?! Гаворыце ясна і дакладна: сёння дождж, сёння снег, сёння імжа, сёння мокры снег, заўтра сляката, хлюпата, град, галалёдзіца, адліга, туман...”

АПАДКІ, паводле “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” (Мн.: БелЭН, 2002), – *атмасферная вільгаць, якая выпадае на зямлю ў выглядзе дажджу, снегу і пад*. Ці не з гэтага бездакорнага з навуковага пункту гледжання азначэння і з’явіўся на свет няўключны выраз “*ападкі ў выглядзе дажджу і мокрага снегу*”, які, калі разумець даслоўна, інфармуе нас, што чакаецца не дождж і не мокры снег, а нешта на іх падобнае, для чаго і назву не прыдумалі. “Ападкі ў выглядзе...” – моўнае смецце. Ну не гаворым жа мы: *свойская жывёліна ў выглядзе каровы!*

Чаму метэаралагічны тэрмін *ападкі* актыўна выкарыстоўваецца ў мове сродкаў масавай інфармацыі? У гэтым бачыцца нам прафесійная хітрасць сіноптыкаў, што рыхтуюць паведамленні для друку, тэлебачання і радыё: дасі прагноз на снег, а з неба дождж як з вядра – і якія ўжо тут дзевяноста працэнтаў верагоднасці! Так што ападкі прадказаць куды прасцей чым град, імжу ці мокры снег. Вельмі ж зручнае слова, асабліва ў міжсезонне.

Слова *ападкі*, хоць і на слыху штодня, не ўвайшло ў народную мову, як і ў мову мастацкай літаратуры. Мо толькі ў творах пачаткоўцаў-літаратараў і маладых журналістаў героі могуць весці прыкладна такі дыялог:

– Як лічыш, ці абыдзецца сёння без дажджу?

– Я думаю, што ападкаў не чакаецца.

У жывой гутарцы другі суразмоўца, калі б і выкарыстаў слова *ападкі*, то абавязкова спаслаўся б на пачутае па радыё ці прачытанае.

Назоўнік *ападкі* мае і другое значэнне. Так называюць апалыя на зямлю яблыкі і грушы – сарваныя ветрам ці дачасна саспелыя, падточаныя пладаедам. У гэтым значэнні слова ўжываецца як у множным (часцей за ўсё), так і ў адзіночным ліку – *ападак*. Як тоесны яму па сэнсе сучасныя тлумачальныя слоўнікі разглядаюць зборны назоўнік *апад*. Асабіста мне чамусьці больш падабаецца *паданкі* – пазначанае як дыялектнае, але шырока распаўсюджанае не толькі на Палессі слова. У самім яго гучанні чуецца нейкае шкадаванне: не трапіць кволы плод на стол, згніе ў траве пад дрэвам, зайздросцячы залацістым, крамяным сваім суродзічам. А мо

гэта памяць дзяцінства: паданкі-дзічкі пад “нічыйнай” грушай па дарозе ў школу былі духмяныя і салодкія.

Ападкі збіраюць, каб скарміць жывёле, высушыць на зіму. Здаровыя (пасля навальніцы ўкрылі зямлю пад яблыняю) можна аднесці на рынак. У сумленнага гандляра такі тавар будзе каштаваць многа танней чым *абір* – даспелыя плады, беражліва знятыя з самога дрэва. Яны здольныя даляжаць да Вялікадня, а то і даўжэй.

На жаль, мы да гэтага часу яшчэ не навучыліся дбайна захоўваць шчодрыя дары нашых садоў. У сувязі з гэтым хочацца ўзгадаць верш народнага паэта Пімена Панчанкі “Яблыкі” (1975 г.), нібы спісаны з цяперашняга жыцця. Урадзілі, пахіснулі “палескі тын” яблыкі, найвялікшая любоў саводаў, якія “падстрыгалі іх, бялілі ножкі, апраналі ў кажушкі з кулёў”. Але радасці ў паэта няма:

Хрубастаць іх будуць не мінчане,
Над ападам горбіцца наш сад.
Тут кароў салодкае мычанне,
Яблычнае свята ў парасят.

І цяпер, бывае, “хочацца антонаўкі палескай”, але, як і трыццаць пяць гад таму, “па Чорным моры сухагрузы яблыкі заморскія вязуць”. Так што, як кажуць на высокіх нарадах, пытанне ёсць...

Вось такія яны розныя, ападкі.

Давайце ж, паважаныя прыхільнікі роднага слова, паспрабуем абыходзіцца без газетных і радыёштампаў, ужываць не толькі звыклыя словы: *снег, дождж, град, мяцеліца, туман, галалёдзіца*, але і нашы, беларускія: *навальніца, завіруха, хлюпата, золь, слата, імжа, шэрань*. А ўвесну і засушлівае лета будзем чакаць не ападкаў у выглядзе дажджу, а менавіта дажджу – дружнага, густога, цёплага, спорнага, пасля якога, як пісаў паэт:

Размыты цёплыя дарожкі.
Далёка ў лесе гром асеў.
І асцярожна басаножкі
Дзяўчына босая нясе (П. Панчанка).

А слова *ападкі* пакінем спецыялістам-метэаролагам, бо ім трэба вылічваць мясячныя і гадавыя паказчыкі, аналізаваць, параўноўваць і г.д. І без спецыяльных тэрмінаў аніяк не абысціся.

ЖНІВЕНЬ, ЖНІВО, ЖЫТА...

ЖНІВЕНЬ... Сучасная беларуская назва восьмага месяца года, гэтаксама як і старабеларуская *серпень*, указвае на прыродныя асаблівасці пары. Найменне *серпень* захавалася ў украінцаў, палякаў, чэхаў і ў іншых народаў. Са жніўнем звычайна пачыналася жніво, якое чакалі з нецярпеннем, бо не заўсёды ў земляроба на гэты час у засеках заставалася збожжа. У народным календары не замацаваліся даты зажынак ці дажынак, што лёгка зразумець: за многія дзесяткі гадоў наўрад ці можна назваць два, падобныя па кліматычных умовах. Таму, лічылася, збожжа само падкажа, калі жнеям з сярпом выходзіць у поле.

Нямала сілы прыкладаў араты, каб поле ўрадзіла, таму і са спадзяваннем на Бога чакаў плёну сваёй працы: “Ніўка, ніўка, аддай маю сілку”, “Жыта і пшаніца – то Богава пашніца”...

Зажынкi, і дажынкi, як сведчаць даследчыкі, грунтоуюцца на старадаўніх народных абрадах, песнях, танцах. Калі пачыналі жаць, на чысты абрус у хаце клалі хлеб-соль і ставілі снапок жыта. Апошні сноп упрыгожвалі кветкамі, а ў полі завівалі “бараду” са жмені нязжатых каласоў і прыціскалі яе да зямлі, каб задобрыць зерневыя духі жытнёвага поля, якія ў нязжатай барадзе заставаліся зімаваць...

Назоўнік **ЖНІВО** ў беларускай мове ўжываецца і з націскам на першым складзе – *жніва*, праўда, у такім варыянце слова ў большай меры ўласціва стылю мастацкай літаратуры.

Ад назоўніка *жніво* ўтвораны прыметнік *жніўны*, які трэба адрозніваць ад *жнівеньскі* (*бывае ў жніўні*). У жнівеньскі дзень зямля ўсё яшчэ радуецца пяшчотнай і ласкавай цеплыні, а раніцы сустракаюць халоднымі росамі. Тыдзень-другі – збяруцца ў чароды шпакі, і правады ўздоўж вясковых вулачак густа ўніжуць маладыя ластаўкі...

Прыметнік *жніўны* ў беларускай мове найчасцей ужываецца з назоўнікамі *песня*, *напеў*. Калі зажынкi і дажынкi звязваліся з абраднасцю, то само жніво было цяжкай, часта і для многіх паднявольнай працай. Нідзе так выразна не намаляваны жніво-свята і жніво – цяжкая жаночая праца, як у паэме Якуба Коласа “Новая зямля”, якая нездарма лічыцца энцыклапедыяй сялянскага жыцця:

Ідучь дзяўчаты, маладзіцы
І жарты строяць, як блазніцы...
І мацяркі з дзяцьмі малымі
Ў лубках-калысках за плячыма –
Такая ты, жаноча доля, –
Марудна цягнуцца на поле.

У свой час мяне кранулі радкі нашай зямлячкі Ніны Загорскай, якія прачытаў у падораным аўтарам паэтычным зборніку “Мне добра з вамі” (Мн.: 1989). Верш мае назву “Нарадзілася жняя”.

Мама жала дзве капы за дзень...
Калі вёска зажынаць ішла – радзіла
аўторак, з сонцам, сваю доню.
Дзве жніі не выйшлі тады ў поле.

Так яно, расказваюць старыя людзі, і было: нараджалася дзяўчынка – нараджалася жняя, і калыска на краі загона часта глядзела ў жнівеньскае неба. Яшчэ і мне давалося заспець жней на калгасным полі, бо камбайны ў нас прыйшлі ім на змену не раней чым у сярэдзіне шасцідзясятых. На нізкіх месцах жалі сярпамі яшчэ не адзін год. Дарэчы, у мяне самога маецца “пасведчанне” пра вельмі блізкае знаёмства з іржышчам. Год ці паўтара тады было, бо ў памяці нічога не адклалася. А здарылася так, што выбралася малое з цяньку пад снапамі на краі загона і патэпала да маці па толькі што зжатым іржышчы. Бяда не прымусіла доўга чакаць: ці спатыкнуўся, ці галава пераважыла – і тварам на вострыя, як у нас кажуць, прыстарчы. Можна толькі ўявіць, што перажыла маці, якая прыбегла на крык, калі падымала з іржышча акрываўленае дзіця. Да гэтага часу адна са зморшчын, якія – што зробіш, шосты дзесятак! – надзейна ўціснуліся на пераносі, намнога глыбейшая за другую, і ніжні канец яе адхіляецца да самага вока. Да няшчасця заставалася зусім трошкі...

Рыхтуючыся да жніва, селянін найперш дбаў пра жыта, бо яно “самае старшае збожжа”, без якога няма жыцця.

ЖЫТА – паводле слоўнікаў, і расліна сямейства злакавых, і зерне гэтай расліны. Хоць у *злакаў* і *зла* і падабенства чыста гукавое, на нашу думку, права называць жыта і пшаніцу *злакамі* трэба пакінуць толькі вучоным-селекцыянерам ды аграномам. Тым болей што *жыта*, *збожжа* беларусы яшчэ называюць *дабром*.

У народных песнях часта сустракаецца слова *жыцейка*. Якуб Колас выкарыстоўвае *жытцо* (“Жытцо падходзіць, пабялела” – чытаем у паэме “Новая зямля”). Слова можа ўжывацца і ў множным ліку – *жыты* (засеяныя жытам палі). Што да яго этымалогіі, то тут навукоўцы прыйшлі да адзінай думкі: *жыта* паходзіць ад слова *жыць*. І дзўна, калі б гэта было не так.

Ад назоўніка *жыта* ўтвораны прыметнікі *жытні* і *жытнёвы*. Ім сінанімічны *ржаны* і *аржаны*. Неабходна заўважыць, што гук [а] ў апошнім слове не разглядаецца як прыстаўны.

Жытні і жытнёвы выкарыстоўваюцца ў мове значна шырэй, чым названыя вышэй сінонімы. *Жытнім* бывае хлеб, сноп, колас, *жытнёвымі* – палеткі, прасторы. А яшчэ гэта любімыя словы нашых паэтаў, для большасці з якіх шлях у вялікую літаратуру пачынаўся са сцежкі між жытнёвых хваляў. Ды і сама беларуская мова, як геніяльна выказаўся народны паэт Беларусі Пімен Панчанка, “ільняная і жытнёвая. Сялянская. Баравая ў казачнай красе...” А вось як дакладна выкарыстаў гэтае мастацкае азначэнне Пятрусь Макаль, каб перадаць цнатлівую, безабаронную вабнасць дзявочай постаці: “Мільгаюць тут, – скажы, з якіх часоў? – спякотны дзень твайго тугога цела, густая ноч жытнёвых валасоў”. У Яўгеніі Янішчыц “калінавым і жытнім спелым шляхам самой прыродай слаліся радкі”. Шапаценне каласоў увасобілася ў назвы выдатных кніг. Прыгадаем толькі асобныя: Міхась Рудкоўскі – “Залатазвон”, Яўгенія Янішчыц – “У шуме жытняга святла”, Пімен Панчанка – “Жытнёвы звон”. З лёгкай душой чытаеш і перачытваеш:

Калі за лета не ўбачу жыта –
Зраблюся хворым.
А за плячыма ўсё перажытае
Стаіць з дакорам (Пімен Панчанка).

Яшчэ расці маёй трывозе
І не любіць – на паўкрыла.
Убачу маму на дарозе
У шуме жытняга святла (Яўгенія Янішчыц).

У шуме жытняга святла, як у храме, можна думаць толькі пра высокае, чыстае, вечнае. І яшчэ хочацца згадаць адзін запамінальны верш, парадавацца святу хлопчыка, якому ў паваенны час бацькі аказалі найвялікшы давер – выйсці ў поле з сяўнёю:

Не елі хай як след даўно мы,
Хай ні скарынкі хлеба дома.
Мы будзем жыць, як і жылі тут:

Я

сею

жыта (Кастусь Цвірка).

Шчаслівы той, хто сее жыта і шчыра верыць у плён сваёй працы!

ЯГО ВЯЛІКАСЦЬ ХЛЕБ

У яго ніколі не будзе канкурэнтаў, а калі і з’явіцца, то гэта будуць толькі новыя ягоныя гатункі. Геніяльнае вынаходніцтва чалавечага розуму, народжанае чатырма стыхіямі, кожнай з якіх можна пакланіцца – сонцу, зямлі, вадзе і агню. Хлеб наш надзённы...

Слова **ХЛЕБ** ужываецца ў многіх славянскіх мовах. Паводле сучасных тлумачальных слоўнікаў, яно мае чатыры значэнні: прадукт харчавання, зерне, зерневая расліна на карані, сродак існавання. Дарэчы будзе тут сказаць, што не ўсе вучоныя-філолагі згодныя з гэтым. Так, напрыклад, вядомы лінгвіст, аўтар падручнікаў для студэнтаў-філолагаў Павел Сцяцко пераканаўча даказвае, што *хлеб* – гэта *спечаны з мукі выраб* і толькі, а для абазначэння злакаў і зерня выкарыстоўваюцца паняцці *збожжжа* і *збжына*. Зыходзячы з гэтага, на думку вучонага, немэтазгодна ўжываць такое шырока распаўсюджанае слова, як *хлебароб*, бо яно не адэкватнае рускаму *хлебороб*. Расіяне нетолькі сеюць і жнуць, але і аруць хлеб, ёсць і спецыфічнае слова – *хлебонашец*. (“Земляроб ці хлебароб”, газета “Наша слова”, № 24, 1992 г.). Складальнікі пяцітомнага “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (пра гэта піша Павел Сцяцко) не знайшлі пісьменніка, які б ужыў штучны наватвор *хлебароб*, таму падалі газетны штамп: “Сяўба для хлебараба заўсёды была экзаменам”.

Думаецца, пазіцыю вядомага вучонага нельга ігнараваць і вось па якой прычыне: калі звярнуцца да самага поўнага на цяперашні час “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І.Я. Лепешава, то можна заўважыць, што сярод шаснаццаці фразеалагізмаў, якія ўтрымліваюць кампанент *хлеб*, няма ніводнага са значэннем *збожжжа*, *збжына*.

Цяжка пералічыць азначэнні, з якімі ўжываецца слова *хлеб*. Ён *духмяны*, *водарны*, *малады*, *пахучы*, *румяны*, *родны*, *чысты*, *шчодры* і, наадварот: *горкі*, *кывавы*, *нялёгкі*, *чорствы*, *сірочы*...

Хлеб выходзіць чалавека ад нараджэння. Памятаеце: “Працаваў на лузе касец. Змарыўся і сеў пад кустом адпачыць...”? Кожнаму беларусу з ранняга дзяцінства вядомы словы гэтай выдатнай казкі, што недакучліва вучыць цаніць хлеб. Ці яшчэ: “Жылі ў адным двары курачка Сакатушка, гусак Шыпун ды індык Балбатун...” Вядома ж, “Пшанічны каласок”. І зусім не важна, што з аднаго зярняці атрымліваецца ўсяго каля дваццаці міліграмаў мукі, а на каравай курачцы-працаўніцы спатрэбілася б больш за дзесяць тысяч зярнят. Арыфметыка пасля, а з першых гадоў жыцця дзіця вучыцца з пашанай адносіцца да хлеба, да працы.

Беларусы выпякалі хлеб (і ў многіх месцах выпякаюць яшчэ і цяпер) у гарачай, чыста вымеценай печы на кляновым лісце. У драўлянай дзежцы перад тым замешвалася цеста.

А маці з сваёй урачыстай усмешкай
 Нізка схіляецца над дзежкай
 (Над той, на якой сядзела нявестай).
 Яна рашчыняе хлебнае цеста (Анатоль Вярцінскі).

Так пісаў пра ўражанні дзяцінства вядомы беларускі паэт Анатоль Вярцінскі.

Выпяканне хлеба заўсёды лічылася свяшчэннадзействам, з якім звязвалася многа павер'яў і абрадаў. Так, напрыклад, калі на лапаце саджалі хлеб у печ, дзецям забаранялі знаходзіцца на чаране. Нельга было таксама гучна размаўляць, спрачацца, пускаць у хату выпадковых людзей. Заўсёды мелі пашану гаспадыні, у якіх хлеб удаваўся. Хоць і казалі іншым разам: “Хлеб не нявестка – які ўдаўся, такі і з’есца” ці “Хлеб не зяць – паглядзяць і з’ядзяць”, але гэта, хутчэй за ўсё, былі апраўданні пекараў-няўдаліц.

У беларусаў адметныя словы, звязаныя з нарэзкай хлеба. Кавалак, адкроены ад непачатага краю – *акраец*. *Скарынка* – гэта цвёрды, запечаны слой хлеба. Адрэзаны плоскі кавалак – *скіба* або *луста*. Прыгожа гучаць таксама *скібка*, *скібачка* ці *лустачка*. Возьмеш на ўвесь бохан скібку, адным бокам яе ў вядро з вадой, а пасля ў торбачку з цукрам – і на вуліцу. Смаката – не перадаць.

Асаблівасці ўжывання названых вышэй слоў можна прасачыць у вершы Пімена Панчанкі, які так і называецца – “Хлебныя словы”.

Акраец – шлях, дарога
 І зайцаў хлеб лясны.
 Скарынка – сум, трывога
 І боль былой вайны.
 А скіба – дзень вясновы.
 Ралля. Плугі. Сяўба...

Як пазнаць беларуса, які не карыстаецца роднай мовай? Рускамоўны беларус ніколі не скажа на скібку хлеба *ломоть* (ды яшчэ з націскам на другім, як патрабуе норма, складзе) або *краюха*. Я сам наўрад ці назаву калі акраец *горбушкой*, і не толькі таму, што рускае слова не вызначаецца мілагучнасцю. Здаўна мучыць адзін успамін...

Салдацкая сталовая. Згаладалыя (яшчэ не прывыклі да кашы і баршчу) першагодкі. Бохан хлеба спехам парэзаны (надрэзы неглыбокія, толькі зверху) на пяць няроўных, як атрымалася, частак. Акрайцы-*гарбушкі* самыя важкія і апетытныя. Першымі адломваюць іх тыя, “каму паложана”. Зрабіць гэта можна па-рознаму: задаволіцца палавінкай ці яшчэ і ніз

суседняй танклявай лусты прылучыць, і тады атрымаецца такі акраец з барадой. Неаднойчы даводзілася бачыць маўклівыя слёзы на вачах “маладых” у далёка не галодныя сямідзясятыя. Згадваю тыя *гарбушкі* кожны раз, калі назіраю, як нехта спяшаецца адламаць акраец з давескам ад агульнага бохана (у пераносным сэнсе).

Не хочацца даваць веры чалавеку, які на поўным сур’ёзе гаворыць, што абыходзіцца без хлеба, – ну, фігура там, ці яшчэ які капрыз. Адразу пачынаеш успрымаць такога неяк падазрона: выкрыўляецца, імкнецца звярнуць на сябе ўвагу, а хутчэй за ўсё, бессаромна хлусіць. Адным словам, чалавек ненадзейны. Асабіста мне лягчэй зразумець таго, хто і да талеркі са смажанай бульбай падступае з лустай жытняга.

Пашана да хдеба патрэбна не толькі яму, бацюхну, але і кожнаму з нас, бо побач з хлебам чалавек робіцца лепшым. У краме, дзе на паліцах свежыя, яшчэ цёплыя боханы, самыя прыгожыя і ветлівыя прадаўцы, прыцішаныя, тактоўныя, з прасветленымі тварамі пакупнікі.

“Можа, настане дзень, – піша рускі публіцыст Канстанцін Барыкін, – калі дзяржавы будуць абменьвацца не нотамі, а рэцэптамі нацыянальнага хлеба, як знакам міралюбнасці”. У гэта трэба верыць.

“ВЯРХОМ СЯДАЕ...”

Студэнтам-завочнікам пад настрой прапанаваў загадку са зборніка, выдадзенага роўна дваццаць год назад для дзяцей малодшага школьнага ўзросту: “Вярхом сядваю, на каго, не знаю, знаёмага ўбачу – адразу саскочу”. Пераглядаюцца, пасміхаюцца. Нешта ж вельмі ўсё проста. Як у цяперашніх фільмах. Нават расчараваліся трохі будучыя педагогі, калі даведаліся, што так можа сказаць пра сябе звычайная шапка, якую, паводле правілаў для вучняў, што яшчэ і на пачатку сямідзясятых гадоў віселі ў школьных калідорах, трэба было абавязкова прыўзняць, сустрэўшы на вуліцы настаўніка.

“Шапачныя” гісторыі ў мяне самога пачаліся з першага дня ў школе. Як растлумачылі старэйшыя вучні, у класе нельга знаходзіцца ў галаўным уборы, нельга таксама класці шапку на вечка парты. Дык я – куды падзець? – паціху прытуліў яе ў кутку за дошкай. Добра памятаю тую сваю першую “дарослую” шапку. З васьмі картовых кліночкаў, з гузікам пасярэдзіне, з палоскай пругкага кардону ўнутры. “Як польскі кавалер,” – пацвельваліся мы адзін з другога крыху пазней, калі пачалі браць за ўзор “гарадскую” моду, – хадзіць з непакрытай галавой.

Успамінаецца таксама гісторыя са студэнцкіх гадоў. Сярод іншых дэфіцытаў у тую пару быў і “шапкавы”. Надумаў студэнт-першакурснік напісаць гумарыстычнае апавяданне: маўляў, нас, маладых, вінавацяць,

што носім доўгія валасы ды ходзім без шапак, а дзе ты іх возьмеш, калі паліцы голыя. А зімою ж без шапкі хоць і не сорамна, але холадна. Як смяшней абмаляваў пошукі галаўнога ўбору, пакарпеў над дыялогамі. Пасля таго, як “твор” на пяць старонак быў закончаны, адправіў яго ў “Вожык”, стаў чакаць ганарару. Не дачакаўся... Месяцы праз два (ужо і шпакі прыляцелі) прыйшло пісьмо з аддзела гандлю гарвыканкама. На афіцыйным бланку паведамлялася, што патрэбны мне тавар можна купіць у спецыялізаваных аддзелах магазінаў – называліся і адрасы, – але, на жаль, здараюцца перабоі з пастаўкамі. Стандартная адпіска. Крыўды было!.. Яны там што, гумарыстычнае апавяданне не могуць ад скаргі адрозніць?!

Слова **ШАПКА** – галаўны ўбор, звычайна цёплы і мяккі – запазычана з цюркскіх моў у 14 – 16 стагоддзях, дзякуючы гандлёвым і ваенным сувязям паміж Вялікім Княствам Літоўскім і народамі, што насялялі прычарнаморскія стэпы. Як вядома, асноўная прымета *цюркізмаў* – сінгарманізм галосных (паўтарэнне галоснага гука ў слове некалькі разоў). Бліжэйшымі родзічамі *шапкі* можна лічыць такія запазычаныя прыкладна ў гэты ж час словы як *баран*, *барабан*, *каракуль* і многія іншыя.

Традыцыйна беларусы-вяскоўцы носяць вушанкі з аўчыны – цёплыя, ніякі мароз не страшны. Каракулевыя шапкі і футра – дарагія, не для ўсіх. Добра памятаю моду на андатравыя, недзе ў пачатку васьмідзясятых. Асобныя моднікі ў той час насілі лісавыя, а “верхні эшалон” пазнавалі па адметнай уніформе – дарагіх паліто і норцы. Так што кожны Сенька ці Хомка меў галаўны ўбор адпаведна чыну. Каб знізіць кошт норкавай шапкі ў першыя перабудовачныя часы гандлявалі шапкамі-падманкамі. Выглядае як звычайная, а верх не апусціш, хоць ты далонямі ў вялікі мароз вушы грэй. Але ж затое прэстыжна, мо і цябе хто за начальства прыме.

Шапка – слова мнагазначнае. Так называюць яшчэ верхні драўляны брус, для якога мацуюцца вокны і дзверы, а таксама заглавак буйным шрыфтам, агульны для некалькіх артыкулаў, у газеце або часопісе. Даволі часта згаданае слова ўжываецца ў пераносным значэнні. Мы гаворым пра снегавыя шапкі дрэў, пра шапкі сланечнікаў, што паварочваюцца следам за сонцам, пра шапкі і шапачкі груздоў ды баравікоў. А паказваючы новым сябрам “маладыя” фотаздымкі, на якіх пышная шапка, нават цэлая капá густых валасоў і ніякага намёку на будучы плех, выклікаем непадробнае здзіўленне. “Во кучма была!” – парадзе душу той ці іншы. Дарэчы, *кучма* – у прамым значэнні слова – не што іншае, як шапка футрам наверх.

Ад назоўніка *шапка* ўтвораны дзеяслоў *шапкаваць* (разм.) – *уніжальна прасіць, біць паклоны*. З двух пазначаных у слоўніках прыметнікаў – *шапачны* і *шапкавы* – больш ужывальны першы. Няцяжка ўспомніць устойлівыя спалучэнні слоў з гэтай лексічнай адзінкай: *паспець*

на шапачны разбор – з’явіцца ў той час, калі ўсе разыходзяцца; *шапачнае знаёмства* – выпадковае, якое ні да чаго не абавязвае.

Слова *шапка* ўваходзіць як кампанент у два дзесяткі прыказак і прымавак. *Па Сеньцы шапка* – кажам мы пра таго, хто не заслугоўвае лепшага. Калі чалавек перапужаўся, у яго *шапка на галаве расце*. *На злодзею і шапка гарыць* – гэта пра таго, хто міжволі або выпадкова сам паказвае, выдае тое, што больш за ўсё хоча схваць. Берасцейскі пісьменнік Кастусь Жмінько – палкоўнік міліцыі – у выдадзеным ім зборніку афарызмаў дасціпна пераасэнсаваў вядомую прыказку: *згарэла на злодзею шапка... выдалі папаху*. Праштрафіўся (пракраўся) кіраўнік на адной пасадзе – аўтарытэтныя заступнікі перавялі “пагарэльца” на другую, ды яшчэ з павышэннем. Нельга сказаць, што гэтая – скразная ў фельетонах савецкага часу – тэма сваё аджыла.

Іншы раз адбываецца змешванне двух знешне падобных ўстойлівых выказаў, а іменна, *заламаць шапку і ламаць шапку*. Заламаць шапку – надзець яе набакір (на адзін бок, на вуха) або ссунуць на патыліцу. Ламаць шапку – прасіць, прыніжацца перад некім. Гэтак даводзіцца рабіць Коласаваму дзядзьку Антосю ў Вільні, калі ў пошуках зямельнага банка ён спрабуе падступіцца да важнага гарадавога:

Тут з тратуара дзядзька верне,
Ідзе, за брыль здалёк бярэцца,
“Дзень добры” кажа, як вядзецца,
Яшчэ крок бліжай падступае,
Аладку-шапку падымае.

Шчаслівыя, каму не даводзілася адчуваць сябе дзядзькам у Вільні.

ПРА НЭНДЗУ, ПЭНДЗАЛЬ І ЦВЁРДЫ ГУК [ДЗ]

У беларускай мове налічваецца 39 зычных гукаў, кожны з якіх мае свае артыкуляцыйныя прыметы і службыць матэрыялам для пабудовы гукавой абалонкі слова. Цвёрды гук [дз] у іх шэрагу займае асаблівае месца па той прычыне, што “эксплуатуецца” надзвычай рэдка. Не заўсёды згадваецца ён і школьнымі падручнікамі. Слоў з цвёрдым гукам [дз] усяго некалькі, і ўсе яны, акрамя гукапераймальных, запазычаны з польскай мовы. Адна з асноўных прымет *паланізмаў*: наяўнасць у іх спалучэнняў *ен* (*эн*), *ён* (*он*): *прэнт, парэнчы, енк, пэндзаль*.

Давайце больш пільна паназіраем за тым, як “жывуць” у беларускай мове словы з неўласцівым ёй цвёрдым гукам [дз].

НЭНДЗА – слова мнагазначнае. Яго першае значэнне – галеча, беднасць, незабяспечанасць сродкамі існавання. У Якуба Коласа чытаем:

“А па местах і па сёлах бродзіць голад, нэндза”. Расказваючы пра дзіцячыя гады самога народнага паэта, Максім Лужанін так гаворыць пра бацькаў “ганарар” за першы верш Костуся: “Ляснік жыве ў нэндзы і раптам выкладае сыну цэлы рубель”. У нэндзы век доўгі, але ў той жа час, кажучы словамі аднаго з герояў рамана Уладзіміра Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”: “Гэта глупства – адмаўляцца ад магчымасці не жыць у нэндзы”. Чалавек разумны павінен заўсёды шукаць выйсце з беднасці, галечы. У М. А. Камінскага, даследчыка беларускага і польскага фальклору і этнаграфіі, парадавала аптымістычнае: “Не зарыўшы нэндзы, не мець пенендзы (грошай)”.

Другое значэнне слова *нэндза* – непрыемны душэўны стан, выкліканы немагчымасцю здзейсніць свае надзеі, жаданні. Сінонімамі да яго ў дадзеным выпадку будуць словы *нуда*, *сум*, *туга*. У народзе кажуць: *захварэў з нэндзы ці з работы нэндза заела*.

Нэндза (яшчэ адно значэнне слова) – гэта той (тая), хто ўвесь час ные, скардзіцца на жыццё. Паводле сучасных даведнікаў, слова з такой характарыстыкай можа ўжывацца як у мужчынскім, так і ў жаночым родзе: не сябруюць з *нэндзам*, як і з *п’яніцам*, *падлізам* (*м.р.*) і не хочуць мець ніякіх адносін з *нэндзай*, *п’яніцай*, *падлізай* (*ж. р.*). Ад назоўніка *нэндза* ўтвораны прыметнік *нэндзны*, які таксама мае шырокае кола значэнняў: а) бедны, убогі, жабрацкі; б) малы, мізэрны; в) варты жалю, няшчасны; г) нізкі, подлы. Даводзілася чуць пра *нэндзныя грошы*, не знайшоў прыкладаў у слоўніках і ў літаратурных крыніцах, але, думаю, што можа быць і *нэндзны выгляд*, і *нэндзны ўчынак*.

На маёй малой радзіме, Драгічыншчыне, часцей за ўсё ўжываецца прыметнік *занэндзаны*: худы, нізкарослы, нехайны, зацюканы. Нацягнуў такі бядак на вушы зашмальцаваную кепку, зацяўся, сагнуўся ды так і ходзіць увесь век не разгінаючыся.

Занэндзанымі могуць быць у неўражайны год і буракі, і капуста з кулачок, і бульба з грэцкі арэх.

ПЭНДЗАЛЬ (яшчэ адно слова з цвёрдым гукам [дз]) – прылада для фарбавання, малявання ці замазкі ў выглядзе прымацаванага да ручкі пучка шчаціны, валасоў і інш. (*малярны пэндзаль*, *пэндзаль мастака*). Пра чалавека, які прафесійна малюе карціны, мы кажам, што ён валодае пэндзлем. Чароўны *Пэндзлік* – персанаж казак і фантазійных гісторый для дзяцей. Вяртаючыся да папярэдняга слова, думаю, што можа быць і *нэндзны (занэндзаны) пэндзаль*.

Самаробны пэндзаль для размазвання чаго-небудзь па паверхні, зладаваны з пакулля, рагожы, травы называюць яшчэ *квачом*.

Калі да згаданых вышэй моўных адзінак дадаць назоўнік **КСЁНДЗ** – польскі каталіцкі святар (ва ўскосных склонах і ў множным ліку яно

таксама ўтрымлівае цвёрды гук [дз]), то намі будуць названы, па вялікім рахунку, усе словы, у якіх гук [дз] вымаўляецца цвёрда. Засталося згадаць толькі некаторыя гукапераймальныя. *Дзын-дзын* – пра гукі званочка, бомаў пад дугой і падобнае; *дзынкаць, дзылінкаць* – ствараць чым-небудзь металічным звінячы гук (дзылінкаць ключамі). Праўда, на Косаўшчыне яшчэ можна пачуць *дзыгаць* – скакаць, пераскокваць.

Усяго некалькі слоў з цвёрдым гукам [дз] ужываецца ў беларускай мове, але без іх нам не заўсёды магчыма было б дакладна выказаць свае думкі ці зразумець суразмоўцу.

ШТО АГУЛЬНАЕ Ў МУРЗЫ І МУРЫНА?

Паразважаць над значэннем і асаблівасцямі ўжывання слова *мурза* падштурхнула прымаўка, што ў розных варыянтах сустрэлася ў кнізе, параўнальна нядаўна выпушчанай выдавецтвам “Вышэйшая школа” (Касько, У.А., Палескі дзівасіл: Беларускае народнае прыказкі, прымаўкі, выслоўі: са скарбніцы А.К. Сержпудоўскага. – Мн., 2005). Спалучэнні “*папова мурза*”, “*чорны, бы попова мурза*” сустракаюцца тут ў раздзелах “Абрыда”, “Апушчэнства”, “Брыдота”. *Мурза* ў прыведзеных вышэй выпадках – сабака чорнай масці. Як слушна заўважаецца ў навуковых каментарыях да згаданай вышэй кнігі, дасціпны, востры на язык беларускі селянін шырока выкарыстоўваў такі від вуснай сатыры, як абзыванне, высмейванне адмоўных рыс характару і паводзін чалавека. Вядома, што сам Сержпудоўскі запісаў звыш 130 выслоўяў-абзыванняў, якія змясціў у машынапісным зборніку пад рубрыкай “Знявага”. Большасць з іх складаецца з аднаго-двух слоў з клічнікам у канцы. Ёсць у гэтым радзе і “*Попова мурза!*”. Чаму такая народная няміласць менавіта да яе, – сказаць цяжка: не была ж гэтая мурза чарнейшая за іншыя. Пытанне якраз даследчыкам вуснай народнай творчасці, але зразумела, што дадзенае народнае выслоўе, як і шэраг іншых (*варушыцца, як папоў парабак; завіхаецца, як на папоўскай талацэ*), ілюструе негатыўныя адносіны некаторай часткі беларусаў да царквы.

Слова **МУРЗА** ў прамым значэнні – нехайны, з запэцканым тварам, бруднымі рукамі чалавек (часцей пра дзіця; калі гэта хлопчык, кажуць яшчэ *мурзач*). Назоўнік можа ўжывацца як у мужчынскім, так і ў жаночым родзе, мае множны лік. *Мурзай* у некаторых раёнах Прыпяцкага Палесся называюць яшчэ страву з чарніц, а таксама павідла, прыгатаванае з чарніц і мукі.

У беларускай мове ўжываюцца дзеясловы *мурзаць, замурзаць* (*мурзацца, замурзацца*), дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу

замурзаны. На Косаўшчыне *мурзаца* – яшчэ і безасабовы дзеяслоў у значэнні “хмарыцца”

Хоць *мурза* мае адмоўнае ацэначнае значэнне, усё ж да гэтага слова нешта прыцягвае. Не ў адным двары жыў свой Мурзік, які ў цёплую пару нецярпліва чакаў на беразе, пакуль малыя боўталіся ў вадзе, хадзіў з імі ў грыбы і ягады. З ранняга дзяцінства запомніўся незаменны памочнік дзеда і бацькі Мурза-пастух – вышэй за мяне ростам, самавіты і разумны сабака. Да гэтага часу не забыліся разгубленасць, шкадаванне, гора ў сям’і, калі ён раптам знік. Усё, што на працягу доўгага часу перажывалі дарослыя, не магло не перадавацца мне, малому. Клікаць Мурзу выходзілі далёка за хутар Паянтрый, некалькі разоў гукалі ў комін – не вярнуўся, прапаў. Другога такога сабакі ў нас не было.

Мурза (з малой літары) таксама нараджае прыемныя асацыяцыі. Міжволі ўяўляецца здаровае, шчаслівае дзіця трох-чатырох гадоў, якое смачна паабедала лустай беллага хлеба з павідлам, вымазала нос і бараду і цяпер з гучным смехам намагаецца ўцячы ад маці, якая даганяе яго з мокрым ручніком, каб сілком выцерці твар і рукі. А то яшчэ часам прымусіць усміхнуцца не раз чутая ў дзяцінстве (парумзала малое, расцёрла слёзы нямытымі далонькамі): “Дзе гэта ты так замурзаўся? Напэўна, свінку ссаў...”

Прыметнік *мурзаты* ўжываецца таксама ў значэнні *закрыты дымкай, шэры, затуманены*. У Янкі Брыля чытаем: “Мы ўбачылі чорнага бусла, які, нібы манах, глыбакадумна стаяў у сваім гняздзе і дужа добра быў відзён на фоне нізкіх *мурзатых* воблакаў”. Прыведзены сказ запамінальны найперш надзвычай удалым параўнаннем чорнага бусла з манахам, а *мурзатыя* воблакі надаюць малюнку яшчэ большую выразнасць, робяць яго зрокава запамінальным. Ні *брудныя*, ні *бурыя ці рудыя* воблакі ў дадзеным выпадку не задаволілі класіка беларускай літаратуры.

Са словам *мурза* ніякім чынам не звязаны назоўнік *мурза́* (з націскам на апошнім складзе). Так называлі прадстаўнікоў феадальнай знаці, кіраўнікоў асобных ордаў і родаў у мусульманскіх народаў. У рамане “Альгердава дзіда” Вольгі Іпатава піша: “Маскавіты трымаюцца золатаардынцаў, цікуюць адзін за адным, хто з іх найбольш спадабаецца ханам ды *мурзам*, атрымае ярлык на княжанне”.

Заўважым, што на рускую мову *мурза* перакладаецца як *замарашка, грязнуля*, а пра сабаку чорнай масці кажуць *смурая*.

Слова **МУРЫН** мае значэнне *негр, арап*. “Чорны, як сажа, стаяў ля карэты хлопец... і толькі вільготна блішчалі яго белыя зубы. – Гэта мой *мурын*, – з некаторым гонарам растлумачыла старая пані” (Уладзімір Караткевіч, “Каласы пад сярпом тваім”). Этымалагічна блізкае да слова

мурын – маўр. У старажытныя і сярэднія вякі еўрапейцы называлі маўрамі карэнных насельнікаў Паўночнай Афрыкі.

Нячаста, але слова *мурын* таксама ўжываецца ва ўстойлівых зваротах. “*Чорны, як мурын*” і “*чорны, бы папова мурза*” – можна лічыць сінанімічнымі па значэнні.

Такім чынам, *мурза* і *мурын* хоць і не блізкія, але ўсё ж такі родзічы.

АБЫДЗЕЦЦА І БЕЗ МАРЦЫПАНАЎ...

Кажуць, прадаў аднойчы селянін на кірмашы ў мястэчку воз пшаніцы па добрай цане і захацеў – калі яшчэ такое шчасце напаткае! – паспытаць панскай ежы. Зайшоў ён у лаўку, а там такі пах, што нюхаў бы дзень і ноч не адрываючыся. “Мне трэба купіць марцыпанаў”, – кажа чалавек. Заплаціў ён крамніку пяць рублёў, і той, ветліва ўсміхаючыся, падаў яму нешта, акуратна загорнутае ў паперу.

Выехаў пакупнік за мястэчка, падганяе кабылу: вельмі хочацца хутчэй вярнуцца дамоў і паспрабаваць тых марцыпанаў. Дастане, панюхае, ды зноў засуне ў кішэню, яшчэ часцей сцябае кабылу. Нарэшце не вытрымаў, дастаў і давай лізаць патроху. Лізаў-лізаў, аж пена пачала з рота падаць. За гэтым заняткам і не заўважыў, як суседзі пачалі даганяць. Вось адзін, параўняўшыся, і пытае:

–Сусед, што ты ясі?

–Марцыпаны, – кажа той і выцірае рукавом вусны.

–Якія марцыпаны, гэта ж мыла.

–Было б і табе міла, каб пяць рублёў заплаціў, – адказвае падмануты лавачнікам пакупнік ды трушчыць мыла аж вушы ходзяць. Ні на кога не звяртаючы ўвагі.

Вось такая – калі разабрацца, то і не надта ўжо смешная – гісторыя. Шкадаваў працаўнік-земляроб капейку, бо нялёгка яна давалася. Таму і цанілася ўсё, купленае за грошы: ці то новыя боты “на выхад”, ці то бутэлька “маскоўскай” для калгаснага начальства або гарадской радні, ці тая ж бляшанка кілек. Нездарма ж кажуць у народзе: *не тое міла, што міла, а тое міла, што дорага*.

Дык якога ж далікатэсу так і не паспрабаваў чалавек у мястэчку? Што абазначае слова і адкуль яно “родам”. Паспрабуем даць адказ на гэтыя пытанні.

МАРЦЫПАН – цеста, прыгатаванае з працёртага міндалю або арэхаў з цукрам, а таксама кандытарскі выраб з гэтага цеста. У множным ліку слова звычайна абазначае наогул што-небудзь вельмі смачнае, адмыслова прыгатаванае. Марцыпанамі называюць таксама страву, якая ў рэальнасці не існуе – нешта накшталт птушынага малака. *Абыдзецца цыганскае*

вяселле без марцыпанаў, – скажа практычная гаспадыня, збіраючы на стол, калі не мае намеру здзівіць гасцей незвычайнымі ці занадта разнастайнымі стравамі.

Марцыпанам, трэба сказаць, першапачаткова называлася венецыянская манета, пасля – мера аб’ёму. У скрыні памерам у адзін марцыпан перавозіўся з Кіпра салодкі пірог, які пазней і стаў называцца марцыпанам.

Па сваім лексічным значэнні да марцыпанаў набліжаюцца **МАЛІМОНЫ** (марымоны, малімонікі) – пірагі з гатунковай пшанічнай мукі ці наогул смачныя рэчы, ласункі для дзяцей. Гэтае слова не ўключана ў слоўнік сучаснай беларускай мовы, між тым яно не такое ўжо і “экзатычнае”, мае шырокае кола роднасных слоў. Напрыклад, *малімон*, *малімонік*, *малімончык*, *малімонічак* – распешчаны, пераборлівы ў ядзе і ахвочы да прысмакаў чалавек, які карыстаецца прывілеямі і злоўжывае імі; *малімоніць* – песціць, як дзіця; *малімоніцца* – удаваць сябе за малога...

Як засведчыў этымалагічны даведнік, слова *малімон* мае польскія карані. Так называлі вучняў колішняй сельскагаспадарчай і лясной школы ў мястэчку Марымонт каля Варшавы, дзе знаходзіўся ўзорны млын, што малоў муку высокага гатунку.

Слова *малімончык* не часта ўжывалі класікі беларускай літаратуры. Усяго некалькі разоў мы сустракаем яго ў рамане Міхася Зарэцкага “Вязьмо”, а яшчэ ў Францішка Багушэвіча, праўда, тут у некалькі іншым значэнні, чым у слоўніку. Працытуем для прыкладу некалькі Багушэвічавых радкоў:

Малімончык наш Тадэўка
 Год, на пацеры місцюк:
 Як пачуе, дзе ёсць дзеўка,
 Дык улезе, як пацук.
 А махлюе, а прыкіда...

Як бачым, Багушэвічаў малімончык – хітун, праныра, ахвочы да заляцанняў чалавек.

Па дарозе з працы заглянуў на Цэнтральны калгасны рынак, прайшоў уздоўж радоў, дзе прадавалася здоба. Марцыпанамі гандлявалі. Купіў спецыяльна, каб дакладна адчуць на смак тое, пра што збіраўся напісаць. Добрыя, прызнаюся, сучасныя марцыпаны з зялёнай гарбатай, з вішнёвым узварам. Напэўна ж, вельмі нядрэнна жылося тым студэнтам з мястэчка Марымон, што каля Варшавы.

ЧАМУ ПТУШКІ ЛЁТАЮЦЬ?

Чаму лётаюць птушкі? Калі б мы запыталі пра гэта ў знаўцаў-арнітолагаў, то даведаліся б многа цікавага з жыцця нашых крылатых сяброў. Але вось як адказаў на гэтае пытанне паэт:

Уся зямля гарыць у майскай квецені.
Колькі год я па ёй вандраваў!
А сёння спыніўся:
як жа ісці
Па вуснах пявучых траў,
Па жывых, раскрытых вачах лотаці?
Дык вось чаму птушкі лётаюць! (Максім Танк).

Лета, цяпло, і так хочацца на квяцісты луг, дзе песня жаваранка, лёгкія крылы матылёў і лянівы перагуд працавітых чмялёў. Успамінаю, чытаю ўслых гэты верш заўсёды, калі выпадае любавання спрадвечным, не патрывожаным баразною лугам. Павее вытрык – і сваімі пяшчотнымі, пявучымі вуснамі жывыя, яснавокія краскі дзякуюць сонцу за святло і цяпло. Жоўтымі, сінімі, блакітнымі вачамі глядзяцца ў неба рамонкі, званочки, валошкі. Іншы раз здаецца нават, што і само неба як той васілёк. А прыйдзеш на луг раніцай – пабачыш, як па зялёных далоньках-лістках перакочваюцца празрыстыя кропелькі расы. І няхай нам не вядомы назвы дзесяткаў, сотняў траў і кветак, гэта не перашкаджае любавання іх характам. Кожная зачароўвае, вабіць па-свойму, і не бывае пад сонцам непрыгожых кветак. Менавіта таму так моцна западае ў душу паэтычнае адкрыццё народнага паэта: птушкі – чуйныя, вольныя, непрыручаныя – рэдка апускаюцца на зямлю, каб не парушаць непаўторнай гармоніі траў і красак. А яны ж, Божыя стварэнні, найчасцей такія маленькія, лёгкія! Прабяжыць каторая па пракосе – ні травінкі, ні кветкі не прымне.

КВЕТКА, паводле тлумачальных слоўнікаў, – травяністая расліна, якая ў перыяд цвіцення мае яркую, часта духмяную, што распускаецца з бутона, галоўку ці суквецце. Палявую, лугавую кветку называюць яшчэ *краскай*. Любіў гэтае слова Якуб Колас, не раз ужываў у вершах і паэмах. Адразу ўспамінаецца з “Новай зямлі”:

А краскі ніжай гнуць галовы,
Пачуўшы косак звон сталёвы.

А хто не ведае са школьных чытанак:

Ветрык краскі чуць калыша,

Травы шалясцяць.
Луг зялёны жыццём дыша –
Конікі трашчаць!

Назавём яшчэ некалькі значэнняў слова *кветка*, якія фіксуюцца дыялектнымі слоўнікамі. *Кветка (квітка)* – вязка нахштальт гронкі з ядлоўцу, якая ўмацоўваецца на версе бліжэйшага ад вуліцы франтона ў дзень яго устаноўкі, а часам – наогул заканчэнне ўсякай працы па гаспадарцы. *Кветкай* называлі таксама букет з калосся збажыны і нязжаты пучок каласоў, пакінуты ў канцы жніва.

У друку, у вусных выказваннях носьбітаў роднай мовы нярэдка сустракаюцца памылкі, звязаныя з ужываннем прыметнікаў, суадносных са словам *кветка*. Трэба памятаць, што *кветачны* – прыгатаваны з кветак (*кветачны адэкалон, кветачны чай*). *Кветкавы* – які мае адносіны да кветкі, прызначаны для кветак (*кветкавы кіёск, кветкавы дыван, кветкавы магазін, кветкавая пупышка, кветкавая выстаўка*). Пра луг, пакрыты, усеяны кветкамі, мы гаворым – *квяцісты*. *Квяцісты* – гэта яшчэ і з узорам у кветкі, яркі, каляровы (*квяцісты дыван, квяцістая сукенка*). *Квяцістай* (вядома, у пераносным сэнсе) можна назваць і афіцыйную прамову – залішне напышлівую, траскучую, нашпігаваную метафарамі і рытарычнымі пытаннямі, але ў той жа час пустую, ні аб чым.

Слова *кветка* ўваходзіць у склад даволі вялікай колькасці ўстойлівых спалучэнняў слоў. *Кветкі з чужых палёў!* – абурана скажа даследчык літаратуры, калі заўважыць у творы, які збіраецца рэцэнзаваць, запазычаныя ў іншых аўтараў матывы, думкі, нават вобразы і сінтаксічныя канструкцыі. Калі хочучь падкрэсліць, што нейкі непрыемны выпадак толькі пачатак непрыемнасцей, а ўсё ліха чакае наперадзе, кажуць: *гэта яшчэ толькі кветачкі!* У педагагічнай літаратуры часам можна сустрэць устойлівы выраз: *цвісці павінны ўсе кветкі*. Гэта значыць, што мы, дарослыя, педагогі, абавязаны дапамагчы дзіцяці развіць закладзеныя прыродай здольнасці.

Цвітуць лугі, услаўляюць зямное хараство птушкі. Спынімся, удзячна глянем на неба і на зямлю, нахілімся над валошкай у жыце. Чалавеку нельга без прыгажосці.

ЦЯПЛО ЧАЛАВЕЧЫХ ДАЛОНЯЎ

Да лексічных адзінак, значэнне якіх не патрабуе асаблівых каментарыяў, можна аднесці і слова **ДАЛОНЬ** – *унутраны бок кісці рукі*. Неабходна толькі ўдакладніць, што побач з названай формай, якая разглядаецца як літаратурная норма, існуюць (часцей у вусным маўленні) і

іншыя варыянты, якія прынята лічыць дыялектнымі – *даланя, далоня*. Яны па-свойму скланяюцца (*далоняй, даланёю* і пад.). Нормай, аднак, прынята лічыць змяненне слова *далонь* на ўзор *гладзь, столь, медзь*: *рысы матчынай далоні, закрыць твар далонню, трымаць на далоні*. Варыянтныя формы мае родны склон множнага ліку – *далоней і далоняў*: *цяпло родных далоней; не выпускаў руль камбайна з далоняў*.

Гукавое афармленне беларускіх моўных адзінак часам скажаецца пад уплывам аднакарэнных рускіх адпаведнікаў. Цікава, што слова *далонь* (*далонька*) захавала старажытную паслядоўнасць зычных гукаў (у стараславянскай мове яно вымаўлялася як *длань*). У той жа час у рускай мове адбылася перастаноўка гукаў [д] і [л]: *ладонь* (*ладошка*). А вось парадак зычных гукаў у словах *ладачкі, ладусі, ладкі* гэтакі ж, як і ў рускім адпаведніку – *ладушкі. Ладкі*, перш за ўсё, дзіцячая гульня, пры якой абодва яе ўдзельнікі пляскаюць спачатку правай далонню аб правую, потым левай аб левую, прыгаворваючы: “Ладачкі-ладкі, дзе былі? – У бабкі”. Слова *ладкі* ўваходзіць таксама ў якасці структурнага кампанента ва ўстойлівы зварот *біць* (*пляскаць*) *у ладкі* – выказваць адабрэнне чаго-небудзь.

Няцяжка прыгадаць таксама і фразеалагічныя адзінкі са словам *далоні*. Як на *далоні* відаць гарадскі мікрараён з дванаццатага паверха вышыннага будынка. Вядомую рускую прыказку *Когда рак (на горе) свистнет* можна перакласці наступным чынам: *Як на далоні валасы вырастуць*.

Можна заўважыць, што прыметнікаў, аднакарэнных з названай вышэй лексічнай адзінкай, нямнога. З пазнакай *анатамічнае* лінгвістычныя даведнікі даюць слова *далоневы*. У падручніку па чытанні для пачатковай школы можна сустрэць вобразнае азначэнне *даланясты*, уведзенае ў мову Максімам Танкам.

Даланясты ліст кляновы –
Хлеб на ім пячы жытнёвы.

Многа запамінальных вобразаў намалювалі беларускія пісьменнікі, узяўшы за аснову слова *далоні*. “Сэрца на далоні”, – вымаўляем мы назву вядомага рамана Івана Шамякіна – і ў памяці ажываюць самаахвярныя, з чыстай душою персанажы, створаныя майстрам мастацкай прозы. Са школьнай праграмы засталася ў памяці Танкава:

Я не такі ўжо наіўны,
Каб думаць,
Што вершы мае,
Шурпатыя, як далоні рабочага...
Больш варты,

Як нейкі глыток невялічкі Вады.

Заўсёды здзіўляла, наколькі проста, самакрытычна і ў той жа час з пачуццём павагі да ўласнай творчасці выказаўся аўтар.

Як перасцярога ўсім тым, хто працягвае весці вайну з прыродай, гучыць верш аднаго з найбольш вядомых сучасных беларускіх паэтаў Васіля Зуёнкі “Далоні”.

Адно прашу – не забівайце
Жывых азёр, крыніц і рэк,
На даланях сваіх чытайце
Аповесць з назвай “Чалавек”.

Далоні кáтаў, якія здзекуюцца з прыроды, “атрутныя”, а рукі іх “па локці ў зялёнай крыві”.

Калі гаварыць пра набыткі паэтаў нашага краю, мяне даўно і моцна ўразіў верш Сяргея Амельчука, якім адкрываецца яго першы зборнік “Дарога, вір і амфара”. Лірычны герой твора пасля працы “па кнізе, пажаўцелай, векавой” вывучаў чалавечы лёс па вачах, маршчынах, па лініях далоняў. Але, прызнаецца:

Адказу не знайшоў у ёй ніяк
На гэтакі цікавы надта знак:
Мазоль, прабіты лініяй жыцця.

Мазоль на лініі жыцця... Вобразна і дакладна. Не трэба быць вялікім хірамантам, каб расказаць пра былое і напярочыць будучае чалавеку з такім выразным знакам на далонях. Але ж бягуць з рук мазалі ў інтэлігентаў у другім і трэцім пакаленні. Іншым разам, кранаючы балячкія ліловыя намулячы пасля таго, як перакапаны гліністыя дачныя “соткі”, і з сябе самога пасмяешся: *лайдак за рыдлёўку, а мазоль за далонь*.

Далоні – ад нараджэння блізкае для кожнага чалавека слова. Першае, што бачыць і распознае ў жыцці немаўля, – вочы маці, якая схілілася над калыскаю. Першае, што адчувае, – цяпло яе далоняў. Мацярынская далонь – самы дакладны градуснік, калі малое недамагае. Адно толькі дакрануўшыся да лба, родны чалавек бяспамылкова вызначыць: “гарыць” дзіця ці проста набегалася, стамілася за дзень.

А яшчэ ж далонь – тут ужо найчасцей бацькава – можа быць мераю даўжыні, дакладней, таўшчыні.

– Ці добры кормнік быў? – запытае, бывала, нехта з цікаўных суседзяў.

– Няма чаго грашыць. Сала на спіне больш як на далонь, – пачуе ў адказ.

Далоні і замест шаляў, бязмена, могуць паслужыць. “Узважыў” – са школы запомнілася – на іх дзве прыкладна аднолькавыя антонаўкі ды і аддаў цяжэйшую суседу па парце. Трымаць на далоні сакаўны, духмяны яблык – перажываць надзвычай прыемнае, ні з чым не параўнальнае пачуццё. Ужо і даўнавата, неяк у жніўні перад пачаткам новага навучальнага года, пастараўся перадаць гэта ў акравершы-пажаданні, які адрасую ўсім сваім чытачам.

Што, каб знаць,
Чакаць у гэты год?..
Астры на падворках цешаць вока.
Сонца шчодро лье сваё цяпло.
Цяжка лёг на цёплую далонь
Яблык, залацісты, крутабокi.

НЕ ПУСКАЦЬ У ХАТУ ХОЛАДУ

Цэлы дзень толькі тым і заняты, што праводзяць то ў хату, то з хаты ці Хто ні йдзе, дык вядзе, а на кут ні разу не завядзе... Няцяжка здагадацца, што размова ў абодвух загадках ідзе пра дзверы, з якімі мы па некалькі разоў на дзень “вітаемся” за ручку.

Паводле тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, **ДЗВЕРЫ** – праём у сцяне для ўваходу ў памяшканне, а таксама створ, якім закрываюць гэты праём.

Па склонах назоўнік *дзверы* змяняецца наступным чынам: *дзвярэй, дзвярам, дзвярамi* (і размоўнае *дзвярмі*), *у дзвярах*. Трэба памятаць, што слова *дзверы* ў нашай мове – дарэчы, як і ў украінскай, у польскай – ужываецца толькі ў множным ліку. Нельга сказаць *адна дзвер*, а толькі *адны дзверы*.

Дзверы – а таксама аканіцы, вароты, вокны – *адчыняюць, зачыняюць, расчыняюць*. Апошні з названых дзеясловаў вучні і студэнты іншы раз блытаюць з дзеясловам *рашчыняць* – рыхтаваць рошчыну, развёўшы муку вадой ці малаком. І яшчэ ад адной моўнай памылкі хочацца засцерагчы. Даволі часта побач з раскладам працы той ці іншай установы можна прачытаць: “Закрываіце дзверы!”. Тут у наяўнасці парушэнне літаратурнай нормы, бо *закрыць* – гэта значыць *нечым засланіць, накрыць, прыкрыць (закрыць коўдрай, закрыць твар рукамі)*.

Як і ўсе множналікавыя назоўнікі, што абазначаюць парныя і састаўныя прадметы, слова *дзверы* спалучаецца са зборнымі лічэбнікамі:

трое (чацвёрка, пяцёрка, шасцёрка...) новых дзвярэй. Ад яго ўтвараецца памяншальная форма – *дзверцы*, а таксама адносныя прыметнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду – *дзвярны праём, дзвярная ручка, дзвярное вочка.*

За адным разам прыгадаем словы, што “жывуць у суседстве” з *дзвярыма*, бо ў сучаснай мове яны паступова набываюць адценне ўстарэласці, ужываюцца ўсё менш актыўна. Кожную з дзвюх рухомых палавінак дзвярэй (як і аканіц, варот і пад.) беларусы называюць *створкай*, бакавы брус у дзвярнай асадзе – *вушаком*, рухомую металічную планку на прабох для запірання дзвярэй – *засаўкай*, а прыстасаванне, з дапамогай якога зачыняюць і адчыняюць дзверы – *клямкай*.

Слова *дзверы* ўваходзіць у якасці кампанента ў склад вялікай колькасці ўстойлівых выказаў. Прывядзём толькі некаторыя з іх. *Царскія дзверы* – галоўны ўваход у алтар у праваслаўнай царкве. *Дзень адчыненых дзвярэй* праводзяць навучальныя ўстановы, каб пазнаёміць будучых студэнтаў з умовамі навучання. А вось *пры зачыненых дзвярах* (без допуску пабочных асоб) могуць весціся сакрэтныя перагаворы, а то і плесціся злачынныя інтрыгі. Рускае *Ломиться в открытую дверь* можна перакласці як *За пусты мех біцца, За пустое карыта сварыцца* ці *Адамкнёныя дзверы адмыкаць.*

У перыядычным друку (досыць часта ў назвах газетных артыкулаў), на радыё і тэлебачанні, як на наш погляд, то й залішне “папулярны” штамп *адчыніць дзверы: адчыніць дзверы ў навуку, адчыніць дзверы ў свет прыгожага, маладым адчынены ўсе дзверы...* Да словазлучэнняў падобнага тыпу чытач ці слухач прывыкае настолькі, што перастае думаць аб іх вобразным змесце, ды і наогул дарэчнасці. Хоць, калі ўдумліва разважыць, адкуль яны ўзяліся, тэа дзверы. Прыгадваецца ў гэтай сувязі адзін з верлібраў беларускага паэта Хведара Жычкі:

...вароты на тое і робяць,
каб кагосьці кудысьці не пускаць,
і яны бываюць больш зачынены,
чым адчынены.
Шырока адкрыты вароты там,
дзе іх зусім няма.

Думаю, што ў кожнага з нас, гараджан у першым пакаленні, на памяці “свае” дзверы, настальгічны спеў-рыпенне якіх ідзе побач праз усё жыццё. І вось што дзіўна: здаецца, і хата тая ж, і ганак, і дзверы, а, пераступаючы парог, усё часцей набіваем гузакі на галаве – у прамым сэнсе. Забываем прыгнуцца ці то верхні вушак балюча помсціць за тое, што рэдка прыязджаем на радзіму?

Трымае памяць і такое. Тупат ног на ганку, шоргат бярозавага веніка па валёнках і галёшах, бразганне клямкі, клубы пары – і нехта з суседзяў на парозе (“*на каце прыехаў*”, бо той хітрун толькі і чакаў у сенцах, каб хто дзверы ў хату адчыніў). Зімовыя вечары доўгія, у дарослых ёсць час пасядзець і пагаварыць, а дзецям цікава паслухаць.

Непаседам-малым не заўсёды ўдавалася адразу зладзіць з упартай клямкай – іх жа і дзвюх аднолькавых няма, – і тут ужо нехта з дарослых кідаў незадаволена: “Зачыняй хутчэй! Не напускай у хату холаду!”

Памятныя многім з дзяцінства словы па-мастацку пераасэнсаваў наш зямляк паэт Іван Арабейка ў вершы “Запавет”:

Цяпло, спагады пачуццё, –
Я гэта ўсё засвоіў змоладу.
Як запавет на ўсё жыццё:
– Не напускай у хату холаду.
Хутчэй жа дзверы прычыняй.
З тугою нейкай лебядзінаю
Перад табою гэты край
Стаіць адчыненай хацінаю.

Хата ў вершы – сімвал роднага краю. І трэба быць дбайным гаспадаром, добра разбірацца ў людзях, каб своєчасова зачыніць дзверы перад усякага роду набрыддзю, што ў пошуках немаведама чаго валэндаецца па свеце, каб паказаць на дзверы ўсім, хто гэтага заслугоўвае.

ЛІСТАПАД, ЛІСТАВЕЙ, ЛІСТАБОЙ...

Лістапад – месяц туманоў, зацяжных дажджоў, часам мокрага снегу. Рэдкае цяпло змяняецца холадам, снег – дажджом. А то яшчэ першы марозік, сваволячы, “старой восені пяты падпячэ”. Усё даўжэй цягнецца ноч. У народзе кажуць: *у лістападзе досвітак са змрокам сярод дня сустракаюцца* або *яшчэ рانیца вечару руку падае*.

ЛІСТАПАД – адзінаццаты месяц каляндарнага года. У старабеларускай мове ён меў назву *грудень* (ад слова *груды* – замёрзлая зямля). Сучаснае беларускае найменне *лістапад* тлумачыцца проста: канец ападання лісця з дрэў. Такая ж назва месяца ў украінцаў – *листопад*, у палякаў – *listopad*. Руская назва *ноябрь* мае лацінскую аснову *повет* (дзевяць). Лістапад (у другім значэнні слова) – гэта яшчэ і працэс ападання лісця восенню, а таксама час гэтага ападання без суадносін з назвай месяца, бо “жоўтым лістком з-пад зялёнай хусцінкі” (Пятрусь Броўка) восень можа глянуць яшчэ і ў жніўні, а то і многа раней: прыйшоў Пятрок

(12 ліпеня) – апаў лісток, прыйшоў Ілья – апала два. А ў верасні-кастрычніку ўжо “з кожнай лісцевай галоўкі глядзіць твар восені-свякроўкі” (Якуб Колас).

Трэба памятаць, што калі мы змяняем па пытаннях назву месяца лістапада, то ў родным склоне неабходна ўжываць канчатак – *а*. Напрыклад: *У канцы лістапада выпаў першы снег*. Калі ж размова ідзе пра час ападання лісця і сам працэс, дзеянне, у такім выпадку выкарыстоўваецца канчатак – *у*: *Мяне заўсёды хвалюе час залатога лістападу*. *Напярэдадні густога кастрычніцкага лістападу прыхапіў зямлю першы прымаразак*.

Ад назоўніка *лістапад* (назва месяца) утвораны прыметнік *лістападаўскі*: *лістападаўскія* святы, *лістападаўскія* канікулы. З назоўнікам *лістапад* у другім яго значэнні суадносіцца прыметнік *лістападны*. Напрыклад: *Лістападнаю парою ў лесе моцна пахла грыбамі*. Калі ж маляваць лістапад як жывую істоту (у стылі мастацкай літаратуры) дарэчна будзе сказаць: *лістападавы* штукарствы, *лістападавы* свавольствы.

Ужываецца слова і ў множным ліку. У Яўгеніі Янішчыц чытаем: *Там лістапады выпалі...*

Лістапад – найбольш змрочны, няўтульны месяц “восені-ключніцы”. Наперадзе дажджы, плюхота, слата. Але не толькі па гэтай прычыне так часта насоўваецца глыбокі, неўсвядомлены, настальгічны сум. Яшчэ адна восень мінае. Будуць іншыя, горшыя ці лепшыя, але гэтая не вернецца ніколі. Яна ў жыцці была адна. Чамусьці менавіта восенню, з кожным чарговым лістападам (мо таму, што такія кароткія дні, так хутка мяняюцца даты на календары) усё мацней усведамляеш хуткаплыннасць жыцця.

І само лісце цяпер – былое.

Адлятае лістота ў чарговы свой вырай,
У апошні свой вырай, адкуль
Не бывае вяртання праз прыгавар жвіру
Аніводнаму болей лістку (Ніна Мацяш).

Нягледзячы ні на што, *лістапад* – надзвычай мілагучнае, прыемнае для слыху слова: пачынаецца звонкай нотай (мяккі санорны зычны ў пачатку), а ў наступных складах гучнасць паступова падае, заціхаючы ў самым канцы. Так злятае сарваны пругкім ветрам восеніскі лісток: блісне пазалотай, затрапечацца ў паветры і паволі апускаецца на мяккую зямлю.

Лістапад – як і ўсе, без выключэння, назвы месяцаў у беларускай мове, – надзвычай “гаваркое” слова. Назаўжды засталіся ў памяці Панчанкавы радкі: *Лістапад – залаты лістапад*. *Снежань – першы густы снегапад*. Не абышлі ўвагай гэты месяц і іншыя майстры паэтычнага слова.

Наўрад ці можна назваць творцу, у якога няма аднайменнага верша. Досьць часта нараджаюцца аўтарскія наватворы, якія, хоць і не пазначаны пакуль што ў нарматыўных слоўніках, паступова замацоўваюцца ў літаратурнай мове. Так, паэт Леанід Галубовіч неаднойчы выкарыстоўвае вынайдзеннае ім слова *лістабой*, каб перадаць трапятанне шумлівай лістоты: *Мне помніцца агністы лістабой. З таго пажару не знаходжу выйсця*. Ці яшчэ, у яго выдатным, філасофскага зместу вершы пра дзве бярозы:

І ў маладой бярозы, і ў старой
Вясной шуміць зялёны *лістабой*.
Адрозніць цяжка: дзе чыё лісцё –
Адна зямля, адзінае жыццё.

Лісцвяную мяцеліцу Ніна Мацяш у адным са сваіх вершаў называе *ліставеяй*: *Я ўсё прымаю, лета і вясну, паводку бурную і ліставею. Ліставеем* хочацца назваць вецер, што падняў і закружыў у паветры апалую лістоту. “Лістапад – *лістакос*: вецер і мароз вяршаць залаты пакос” – прачытаў у адным з фальклорных зборнікаў і такое азначэнне месяца...

Прадзім’е. Даўно апала пачарнелае лісце ў садах, што стаяць “манахамі ў вымаклых сутанах” (Н. Мацяш). А яблыкі на асобных дрэвах трымаюцца цвёрда, нібыта збіраюцца перазімаваць тут. Калі ў сярэдзіне кастрычніка сеў на дрэвы іней, яны, хітруны, затуліліся лістамі і перачакалі холад, не пасыпаліся. І неяк дзіўнавата пазіраць цяпер на гэтае нязвыклае ў прыродзе спалучэннем чорнага і ружовага. Ці то галіны, думаеш сабе, не адпускаюць плады, ці то плады не хочуць бухацца на перанасычаную вільгаццю глебу. Усё яшчэ спадзяюцца на цяпло. Як і трава на гарадскіх газонах. Калі надарыцца паласа дзён, чорныя кусты вакол маладых (пасаджаных пад зіму) павесялелых газонаў выглядаюць як недарэчныя прывіды...

А яшчэ ў лістападзе падаюць зоры, здараюцца сапраўдныя зарапады. Так што не такі ўжо гэта глухі і змрочны месяц.

ПАД СТРАХОЮ З САЛОМЫ

Саламяныя стрэхі... Найбольш запамінальны штрых не такога і аддаленага ў часе вясковага пейзажу. Колькі вядомых у краіне і ў свеце людзей зрабіла свае першыя крокі пад страхой з саломы!

СТРАХА – верхняя, звычайна саламяная, частка будынка, якая пакрывае яго і засцерагае ад ветру, снегу і дажджу. У множным ліку – стрэхі, а з лічэбнікамі 2,3,4 – *страхі*: *дзе страхі, тры страхі*...

Страха – слова агульнаславянскага паходжання. Па-ўкраінску – *српха*, у палякаў – *strzecha*, у рускай мове – *српха* (з націскам на апошнім складзе). Слова можа ўжывацца ў памяншальна-ласкальным значэнні. Так, край страхі, які навісае над сцяной – *срэшка*. Гэтаксама называюць навес над калодзежам ці стогам.

Іншы раз слова ўжываецца і ў пераносным значэнні. Як, напрыклад, у Якуба Коласа:

А лес, як добры той знаёмы,
Стаіць збялелы, нерухомы
Абапал рэчачкі сцяною,
Над ёю сплёўшыся страхою

або ў Максіма Танка:

Часам месяц, бяздомны бадзяга,
Забярэцца на стрэхі дзіравыя хмар.

Устойлівых выказаў са словам страху параўнальна нямнога. *Мець дах (страху) над галавой* – мець жыллё, кватэру, прыстанішча, тое найменшае, без чаго не можа абысціся кожны чалавек. *А жыць пад адной страхой* сённяшнім маладым і іх бацькам – ой, як няпроста! Як для адных, так і для другіх.

Названыя фразеалагізмы шырока ўжываюцца і ў рускай мове. А вось адносна нядаўна сканструяваныя спалучэнні слоў “крыша поехала” ці “крышу снесло” даслоўна на беларускую мову перакладаць не варта. У нас маецца шэраг уласных устойлівых выказаў: *з глузду (з панталыку) збіўся; блёкату (чэмеру) наеўся; з розуму выбіўся...* Не знойдзены ў беларускай мове і адпаведнік да вядомага рускага паняцця “крышевать”, хоць гэта зусім не значыць, што дадзеная крымінальная з’ява ў нашым грамадстве адсутнічае.

Згадаю яшчэ адзін выраз, які не сустраўся у слоўніках: *хто ў лісы, хто ў стрісы*, – кажуць на Палессі, калі нікога не засталі дома, на месцы.

Здаўна лічылася, што страху – гэта тая мяжа, якая аддзяляе свет жыцця ад нябеснага свету, не заўсёды да людзей зычлівага. І ў самой хаце ўсё і заўсёды павінна быць прыкрыта – ведры, збаны, іншы посуд.

Згодна народных павер’яў, пад страхой жыве дамавік. Яму і ўсім добрым духам на велікодным тыдні нашы продкі клалі пад страху бохан хлеба, соль, мыла. Было спадзяванне, што гэтыя рэчы набудуць магічную сілу. Мылам карысталіся ў Чысты чацвер, хлеб давалі жывёле, калі ў першы раз выганялі з хлява на выган, соль выкарыстоўвалі ад сурокаў.

А яшчэ са страхі дзяўчаты, як варажылі, цягнулі саломінкі: выцягнула з зернем – выйдзе за багатага, без коласа – за ўдаўца ці наогул у дзеўках застанеца.

У беларускіх вёсках і хутарах стрэхі амаль заўсёды ладзіліся з саломы, якую укладвалі снапамі. Такія тоўстыя, з адборнай саломы снапы называюць *кулямі*. Стык уверсе – *вільчык* – дадаткова ўмацоўвалі саломай, палівалі разбаўленай глінай і сціскалі казламі з жэрдак. Чуў, што бездакорна зробленая саламяная страхы можа праслужыць шэсцьдзясят гадоў. Вось табе і салома!

Адышлі ў мінулае саламяныя стрэхі. Дахі ў сучасных дамах з шыферу, гонты, металічнага ліста, еўрачарапіцы. Але старая вясковая хата з саламянай страхой назаўсёды ў памяці. Напісаў бы, што ўспамін гэты заўсёды светлы, каб не адзін прыкры выпадак...

На маёй малой радзіме, хутары Паянтрым, на страсе хаты жылі буслы. Была сярэдзіна шасцідзясятых, ішла актыўная кампанія па ссяленні хутароў. Дайшла чарга і да нашага саламянага даху. Ён яшчэ патрываў бы год-другі, калі б бацька не адмовіўся ад догляду калгаснага статку. Людзі з сельсавета, напэўна, баяліся, што сам гаспадар не адважыцца здзіраць з хаты страху, пад якой сам вырас, пад якой нарадзіліся двое ягоных сыноў. Начальства па лесвіцы няспешна ўсцягнулася наверх. Да гэтага часу памятаю, як кацілася па старой замшэлай страсе буслянка, спіхнутая мажым мужчынам у фрэнчы і галіфэ. За ёю паляцелі на падворак снапы саломы. Гучна, як нічога не здарылася, іграла радыё – напярэдадні куплены прыёмнік “Радзіма”. А ў высокім і чыстым небе кружлялі бусел і бусліха. На шчасце, нашы птушкі былі бяздзетныя, але ад гэтага іх, цяпер і бяздомных, было не меней шкада. Думаю, яны адчувалі жах ад аголеных крокваў і латаў, не маглі прызнаць хаты, дзе былі ледзьве не часткай чалавечай сям’і, і да самага адлёту тужліва стаялі то на адным, то на другім стозе за хутарам, баючыся да яго наблізіцца.

Пакуль будаваўся новы дом у вёсцы, дарослыя жылі, як кажуць, *пад Божай страхой* – добра яшчэ лета! – а мы з малодшым братам хадзілі начаваць на суседні хутар да бабулі. На зваротным шляху заўсёды пужаў абезгалоўлены зруб.

У вёсцы хату накрылі чарапіцай, а пасля і шыферам. Праўда, буслы ў нашым двары больш не сяліліся...

А саламяныя “рэтра”- стрэхі, няхай і нячаста, можна пабачыць і цяпер. У адноўленых сядзібах, якія ў некаторых месцах сталі музеймі даўніны, у прыдарожных кафэ не-не ды і спыніць погляд верх з саламянай страхой. Так што, выходзіць, страхары яшчэ і цяпер – людзі запатрабаваныя.

КАЛОДЗЕЖ, КАЛОДЗЕЖ...

Паспрабуйце адгадаць: “Калода-калодзішча, балота-балоцішча, воўк утапіўся, два зайцы цягнуць”. Так, размова ідзе пра калодзеж, вядро на вочапе (у некаторых раёнай Беларусі – асверы) і чалавечыя рукі. Пра тое ж вядро яшчэ можна загадаць дзецям: “На той свет ідзе – скача, з таго свету ідзе – плача”. Вясковую сядзібу нельга ўявіць без студні (калодзежа). З калаўротам, калі водны гарызонт залягае глыбока, а часцей з жураўлём, калі вада неглыбока.

КАЛОДЗЕЖ (КАЛОДЗЕЗЬ) – вузкая і глыбокая яма, умацаваная зрубам для здабывання вады з ваданосных слаёў зямлі. Акрамя таго, існуюць рудніковыя, шахтавыя, меліярацыйныя і іншыя калодзежы.

Цікава заўважыць, што слова *калодзеж* на рускай мове вымаўляецца як *колодец*, а вось прыметнік ад яго – *колодезный* (з літарай *з* у корані). У той час як у беларускай мове ўсё зразумела: *калодзеж* – *калодзежны*. Цікава прасачыць прычыну такой моўнай з’явы. Сучаснае рускае *колодец* з’явілася, кажуць навукоўцы, не раней чым у 16-м стагоддзі. Аднак задоўга да яго ў старажытнарускай мове існавала слова *колодезь* ці *колодязь*. Яно сустракаецца ўжо ў “Повести временных лет” (997 год). Там, у прыватнасці, гаворыцца аб хітрамудрым выратаванні Белгарада Кіеўскага, які акружылі печанегі. Паслухаўшы параду мудрага старца, жыхары гэтага горада пайшлі на хітрасць. Яны выкапалі ў зямлі *ямы-колодязі* і ўставілі ў іх кадзі, напоўненыя мёдам і кісялём. А ворагі, калі ўбачылі гэты цуд, падумалі, што сама руская зямля корміць сваіх абаронцаў, а значыць, асада горада не мае сэнсу. Такім чынам, хітрасць ўдалася і печанегі, якія паверылі ў цуд і былі перапуджаны ім, павярнулі назад.

А ў 16-м стагоддзі ў слова *колодезь* (*колодязь*) у рускай мове з’явіўся канкурэнт – *колодец*. Гэтая форма выцесніла папярэднія. А вось прыметнік *колодезный* застаўся. Таму і не дзіўна, што рускамоўным беларусам так нязвыкла пісаць яго з літарай *з* пасярэдзіне. Як бачым, у беларусаў захавалася першапачатковая форма слова, што лішні раз гаворыць пра старажытнасць нашай мовы...

Калодзеж заўсёды пасярэдзіне сядзібы, паміж хатай і хлявом. Пра тое, каб своечасова напаіць жывёлу, гаспадар дбаў ці не ў першую чаргу. Ён у цэнтры жыцця, ён і само жыццё. Калі зімой усё жывое цягнецца да цяпла, то ў спёку – да вады. Калодзеж з чыстай вадою – гонар хаты, сям’і.

Я не ўяўляю вяскоўца-беларуса, які з каромыслам ідзе па ваду да рэчкі ці да студні на край сяла. Ды і каромысел той ці бачыў хто ў нас. Як сказаў беларускі паэт Леанід Галубовіч вуснамі аднаго са сваіх герояў: “Сам сваёй не памыўся – і чужой не памыюць”. Яно, канечне, студню на замку хіба што які злыдзень трымае, але вада павінна быць свая.

Выкапаць новы калодзеж – асаблівае майстэрства. Пачынаюць заўсёды з пошуку вадзяной жылы. Знаўцы кажуць, што ў тым месцы нахіляецца да зямлі вярба ці алешына, цяперашнія капальнікі ўмеюць шукаць ваду з дапамогай электродаў. Распачаць капаць калодзеж нашы продкі давяралі хлопцу, што з’яўляўся сынам яшчэ жывых бацькоў і сам быў моцны цела. “Першую” зямлю на месцы будучага калодзежа неабходна было выбраць у выглядзе крыжа. Пасля ў цэнтры гэтага крыжа вылівалі асвечаную на Вадохрышчы ваду і чыталі замовы. Першае з’яўленне вады таксама суправаджалася рытуальнымі дзеяннямі: таму, хто капаў зямлю, дарылі новую кашулю ці кавалак палатна, а ў калодзеж кідалі манеты.

На беларускім Палессі калодзежы ў асноўным неглыбокія, а вось прачытаў нядаўна ў інтэрнэце інтэрв’ю з Анатолям Багушэвічам са Слоніма, які за сваё жыццё выкапаў некалькі соцень калодзежаў, – і быў прыемна здзіўлены. Здарылася так, што ў пошуках ваданоснага слою ён аднаго разу апусціў у зямлю 66 кольцаў, кожнае з якіх мае шырыню ў 71 сантыметр. Майстар раскажаў карэспандэнту, што страху на такой глыбіні не адчуваў, адно што не хапала паветра, таму з дапамогай спецыяльных прыстасаванняў на глыбіню падавалі кісларод. Вось дзе сапраўдная апантанасць і адданасць прафесіі!

Самому мне давалося ўсяго толькі два-тры разы быць падручным у вопытных калодзежнікаў. Запомнілася, як у Скоках, што ў Брэсцкім раёне, калодзежных спраў майстар – імя, на жаль, сцерлася з памяці, – каб пагрэцца, раскажаць свежы анекдот, за лічаныя секунды без усялякай лесвіцы выбіраўся “з таго свету” па ўнутраных сценах бетонных кольцаў. І гэта маючы за плячыма шэсць дзясяткаў гадоў!..

Студні з крынічнай вадой, працаўнікі-жураўлі над імі, светлы ўспамін пра тое, “як у студню цыбаты асвер // Запускае руку пад пахі” (Рыгор Барадулін), – натхнялі і натхняюць майстроў паэтычнага слова. Прыгожы, па-другому і не скажаш, верш “Студня” можна прачытаць у Валянціна Лукшы.

Прасохлы журавель рыпіць над студняй,
Адорвае вадой круглы год, –
Цяплом зямлі сагрэтаю у студзені,
У ліпені халоднаю як лёд.

І возяць дзеці вёскі – цяперашнія гараджане – у багажніках сучасных аўтамабіляў шасцілітровыя пластыкавыя бутлі, напоўненыя вадой з дзедаўскіх студняў, у свае гарадскія кватэры. І не толькі настальгія гэта, але і цвярозы разлік: водаправоднай піць не будзеш, а ў магазіне – грошай каштуе і смак не той.

Яшчэ чатыры радкі выдатнага нашага паэта Алеся Пісьмянкова з верша “Студня” хочацца працытаваць у заключэнне.

... І не мялее ад нягод,
Не наракае на нямогласць.
Яна жыве, як мой народ,
У ім дабро не перасохла.

Шануйма нашы студні, каб не заплылі яны ілам, каб не раслі на месцы былых калодзежаў палын і горкая лаза.

ТАНЦАВАЦЬ АД ПЕЧЫ

Танцаваць трэба ад печы, кажуць беларусы, падкрэсліваючы тым самым, што печ – пачатак усіх пачаткаў. Яна і лекар, і пекар, і клапатлівая маці. Скажаў бы я табе, – гавораць мудрыя, выхаваныя на народнай культуры людзі, ды печ у хаце. Менавіта печ, як “утаймавальніца прыроднага агню і адначасова яго захавальніца... лучыць нас з прыродаю і адкрывае сцяжынку да цывілізацыі” (Вячаслаў Ракіцкі).

ПЕЧ – цаглянае, каменнае або металічнае збудаванне, дзе разводзяць агонь, каб нагрэць памяшканне, згатаваць ежу. Змяненне назоўніка не выклікае цяжкасцяў, трэба толькі помніць, што ў родным склоне множнага ліку можна ўжываць формы і *пячэй* і *печаў*. Іншы раз замест *печ* мы кажам *печка*. Усё ж правільней будзе, думаецца, называць *печкай* невялікую або часовую печ: *чыгунная печка*, *печка-“буржуйка”*. Выкарыстоўваюцца ў мове і аднакарэнныя прыметнікі. Мы кажам: *пячная засланка*, *пячнае ацяпленне*.

Хочацца засцерагчы – і не толькі вучняў – ад вельмі распаўсюджанай моўнай памылкі. Нярэдка можна пачуць ці прачытаць: *Ён прынёс дровы і затапіў (растапіў) печ*. Тут трэба памятаць, што ў беларускай мове ёсць тры дзеясловы *тапіць*: тапіць¹ – затапляць у вадзе, балоце; тапіць² – расплаўляць, вытопліваць (масла, сала); тапіць³ – спальваць вугаль у топцы паравоза. Такім чынам, у беларускай літаратурнай мове няма выразу *тапіць печ*. Правільна будзе сказаць: *паліць у печы*.

Ну і яшчэ не варта блытаць *комін з камінам*, які паступова робіцца неад’емнай часткай інтэр’еру сучасных кватэр.

Будзем вучыцца правільна ўжываць і слова *чарэнь*. З кім не было ў дзяцінстве: выпаў зубок – кідаюць яго на чарэнь са словамі: “Мышка-мышка, на табе лубяны, а нам дай касцяны”. Жыве гэтая старадаўняя

традыцыя і цяпер. Вучоныя тлумачаць “мышку” як адну з іпастасяў дамавіка.

З усмешкай згадваецца сваё, з дзяцінства. Было цікава, як гэта зялёныя памідоры, калі іх пакласці ў цёмнае месца, становяцца чырвонымі. Адшукаў рукавіцу, паклаў туды вялізны, злёгка парудзелы памідор і па некалькі разоў на дзень назіраў, што з ім будзе. А ўсім, хто прыходзіў у хату, паведамляў на распеў:

На пячы ў рукавіцы я зару памідора.

На пячы ў рукавіцы я зару памідора.

Магчыма, гэта і было нешта накшталт першага складзенага ў жыцці верша. Шкада, што *зарыць* так нідзе і не сустрэў пасля ні ў літаратуры, ні ў моўных даведніках. А слова прыгожае. Памідор жа той, добра памятаю, выспеў-такі на славу і быў вельмі смачны з цукрам...

Ля печы заўсёды завіхаецца гаспадыня. Некалі казалі: *Бабе дарога ад печы да парога*. Нездарма і месца ля печы называецца – *бабін кут*. Ды і сама печ метафарызуецца ў мове як жанчына, памятаеце: *Маці-таўстуха, дачка харашуха...* Ці яшчэ: *Стаіць Матрона, здарова, ядрона, папшчу адкрывае, што даюць – глытае*, або *Стаіць баба ў куту, а рот у баку...* Хаця ёсць і выключэнні: *Дзядуля стары ўвесь белы, лета прыйдзе – не глядзяць на яго, зіма надыдзе – абдымаюць яго*. Нямала пра печ і прыказак! Да згаданых упачатку далучым яшчэ некалькі прызабытых: *І ў старой печы д’ябал паліць*, кажуць пра чалавека ў гадах, калі ён дазваляе сабе юнацкія свавольствы; *Расці (жыць) пад печ галавой* – гэта пра культурную адсталасць, недасведчанасць; *З сямі печуў хлеб есці* – прыкладна тое ж, што і вядомае *Прайсці агонь, воду і медныя трубы...* Мо і занадта “пячная” тэма эксплуатавалася беларускім празайцамі. Нездарма ж Уладзімір Караткевіч з уласцівым яму гумарам крытыкаваў пісьменнікаў за шаблоннае “Ганна завіхалася ля печы”, заклікаючы іх адмаўляцца ад абагаўлення вясковага побыту і пісаць так, каб твор захапляў і доўга не адпускаў чытача...

А на агонь у печы можна глядзець бясконца. Калі дровы сухія і цяга добрая, калі даверыцца як след агню, у пячым гудзе пачуеш і шум бярозавага гаю, і рыпенне сасны-сухастойны, нават траскатню сарокі. А як незадаволена шыпіць на агонь сырое ламачча! Ды марна, бо калі агонь увайшоў у сілу, то з *сухім і сырое гарыць*. Філасофія, якая мае дачыненне не толькі да дроў.

Дарэчы, не ўсякае дрэва ў беларуса – гэта дровы. Катэгарычна забаранялася секчы рабіну, бузіну, шыпшыну, вішню. А таксама дрэва, у якое трапіла маланка ці якое было вывернута з каранем у час буры. Лічылася, што парушэнне гэтай забароны выклікае бяду на таго, хто паліць

у печы. Забаранялася секчы дровы пасля захаду сонца, на парозе хаты. Калі чалавек пераязджаў жыць на новае месца, то сярод рэчаў, якія першымі ўносілі ў новую хату, павінны былі быць дровы са старой сядзібы. Імі распальвалі першы раз печ.

І цяпер у многіх вясковых хатах, дзе ёсць ужо і паравое ацяпленне, людзі не спашаюцца пазбаўляцца печы, што ядналі не адно пакаленне. А як трывожна робіцца на душы, калі бачыш, што на месцы былой хаты засталася толькі пабеленая печ! Яна, нікому не патрэбная, як адзінокі стары чалавек, як жывая расхлістаная душа, стаіць пад дажджом і ветрам. Нібы просіць літасці, ратавання ў людзей. І куды весялей назіраць, як пад зіму вырастаюць на падворках вяскоўцаў свежыя кастры дроў: рыхтуюцца да халадоў людзі, зімаваць збіраюцца. Парадуешся ў душы за руплівых немаладых землякоў: дай вам Божа!

АДНАДЗЁННЫ КУЛЬТ АСОБЫ

Культ асобы працягласцю ў адзін дзень – такое дасціпнае азначэнне як ніякія іншыя дапасуецца да слова *юбілей*. Менавіта ў гэты дзень віноўнік урачыстасці, чым бы ён ні займаўся ў жыцці, на якой пасадзе ні знаходзіўся б, мае магчымасць, жартам кажучы, спаўна нацешыцца сваёй выключнасцю, адчуць незаменнасць сябе любімага і адзінага.

ЮБІЛЕЙ – гадавіна дзейнасці каго-небудзь або існавання чаго-небудзь, якая вылічваецца звычайна дзесяцігоддзямі, стагоддзямі і ўрачыста адзначаецца грамадскасцю. Таго, чый юбілей святкуецца, называюць *юбілярам*. *Юбілейнымі* могуць быць даты, дні, медалі, віншаванні.

У рускую мову слова *юбілей* прыйшло з заходнееўрапейскіх моў у пачатку 19-га стагоддзя (па другіх дадзеных, яшчэ ў эпоху Пятра I) і мела першапачатковае значэнне “ўрачыстасць у іудзеяў, якая адбывалася праз кожныя 50 год”. Такім чынам, у слове адбілася памяць пра старажытнаўрэйскі народны звычай адзначаць канец кожнага пяцідзсяцігоддзя святкаваннем у памяць выхаду яўрэяў з Егіпта. Дарэчы, са старажытнаўрэйскай на беларускую мову слова *jöbël* перакладаецца як *баран*, *барановы рог*, *труба*. Магчыма, таму, што пачатак згаданага вышэй свята абвяшчаўся голасам труб.

У рускай мове слова *юбілей* хутка страціла свой першапачатковы змест. Вядома, што ўжо А.С. Пушкін у адным з пісьмаў да сябра ў 1836 годзе ўжывае яго ў звыклым для нас значэнні.

Пэўна, святкаваць адзін юбілей у жыцці (бо паспрабуй яшчэ дажыві да ста гадоў!) на славянскіх землях не былі гатовы, таму прамежкі паміж юбілейнымі датамі скараціліся да дзесяці (а цяпер і да пяці) гадоў.

У гэтай сувязі можа ўзнікнуць пытанне: раз у нашых продкаў спакон вякоў сакральны сэнс мела лічба сем (*сем раз адмер...*, *сем карабоў наверхці, сем шкур здзерці...*), то чаму б, здавалася, не лічыць юбілейнымі гады, кратныя сямі, а галоўным юбілеем – 49 гадоў (7x7) або 77 гадоў? Але ж гэта ўсяго толькі пытанне. Як часта бывае, прыжылося прышлае і зваротнай дарогі няма.

Блізкімі па значэнні да слова *юбілей* можна лічыць назоўнікі *гадавіна і ўгодкі*.

Гадавінай мы называем каляндарную дату, якая паказвае, што пасля якой-небудзь падзеі прайшоў чарговы год. Напрыклад: гадавіна прыняцця “Дэкларацыі аб правах чалавека”, 75-я гадавіна Перамогі.

Угодкі, паводле цяперашніх слоўнікаў, – гадавіна з дня смерці і ў той жа час і ўрачыстасць, прысвечаная якой-небудзь падзеі. Такая “ўніверсальнасць” прывяла да таго, што слова надзвычай актыўна (на нашу думку, залішне актыўна) эксплуатаецца ў беларускамоўным друку. Магчыма, аўтары газетных матэрыялаў лічаць, што яно ў большай ступені “беларускае”, чым слова *юбілей*. Але справа тут у іншым. Калі звярнуцца да беларускіх слоўнікаў пачатку 20-га стагоддзя, то можна пераканацца што і *гадавіна*, і *ўгодкі* яшчэ зусім нядаўна мелі значэнне “год пасля смерці чалавека і звязаны з гэтай датай памінальны абед”. Сучасны змест словы *гадавіна* і *ўгодкі* набылі, магчыма, пад уплывам блізкага па форме рускага слова “годовщина». Між іншым, людзі сталага веку па-ранейшаму суадносяць згаданыя словы з тым значэннем, якое было замацавана за імі да сярэдзіны мінулага века і наогул не спалучаюць іх з лічэбнікамі, у тым ліку і “юбілейнымі”.

Для слова *юбілей* звычайным з’яўляецца ўжыванне яго з прыметнікамі, у якіх другая частка – *гадовы*. Напрыклад: 130-гадовы юбілей Янкі Купалы і Якуба Коласа; стогадовы юбілей Максіма Танка.

І яшчэ важна памятаць, што “сумныя” даты, нават калі яны адбыліся пяцьдзясят і сто гадоў таму, нельга называць юбілейнымі, бо юбілей – гэта заўсёды ўрачыстасць. Пры пабудове сінтаксічных канструкцый у падобных выпадках неабходна пазбягаць дзеяслова *святкаваць*. Нелагічна будзе сказаць: *святкавалі гадавіну Чарнобыльскай катастрофы*. Нават і *адзначалі ў падобных выпадках не зусім прыдатнае слова*, бо яно нівеліруе трагедыянасць жудаснага здарэння. *Адзначаць* можна сустрэчу, атрыманне дыпламаў, гадавіну шлюбу. А як сказаць пра гадавіну аварыі? “Сабраліся, каб ушанаваць памяць...”, “Успаміналі пра тых, хто ...”, “Адалі даніну памяці...” І гэта толькі некаторыя варыянты.

Ну а юбілей роднага ці блізкага чалавека – гэта заўсёды зручная нагода выказаць яму словы ўдзячнасці і пашаны. Як сказаў паэт, “пра чалавека трэба гаварыць, пакуль ён чуе”.

ЯКОЕ СЁННЯ ЧЫСЛО?

Як часта, пераглядаючы старыя фотакарткі, мы пачынаем зводзіць сябе пытаннямі: калі ж гэта яно, з якой нагоды, колькі ж тут мне самому? А ўсё таму, што у шчаслівыя гады маладосці не абцяжарвалі сябе клопатам запісаць на адваротным баку *дату* фотаздымка...

Слово **ДАТА** мае значэнне “дакладны каляндарны час якой-небудзь падзеі”. Яно прыйшло да нас праз кніжную мову з лацінскага. Лацінскае *datum* перакладаецца на беларускую мову як “дадзенае”. Упачатку, кажуць гісторыкі мовы, яно мела значэнне “тэрмін пагашэння даўгоў”, а пасля і “любый тэрмін”.

Ад названай лексічнай адзінкі ў беларускай мове ўтвораны цэлы рад слоў, напрыклад, *датаванне, датаваць і інш.* У газетах і часопісах, на жаль, яшчэ нярэдка можна прачытаць памылковыя, зрусіфікаваныя формы: *даціраванне, даціраваць...*

Беларускія слоўнікі не забараняюць ужываць слова *дата* і ў значэнні *чысло* – дзень у парадкавым радзе іншых дзён канкрэтнага месяца.

У свой час у беларускім друку вялася актыўная дыскусія наконт таго, як правільна дапасоўваць лічэбнік да назвы месяца ў пісьмовых працах вучняў сярэдніх школ: правільна будзе напісаць “Трэцяга мая // Класная работа” або “Трэцяе мая // Класная работа.” Было, памятаецца, і такое, што нават у адной школе настаўнікі не прыходзілі да паразумення. У выніку даволі працяглай дыскусіі найбольш пераканальнай аказалася пазіцыя даследчыкаў, якія абапіраліся ў сваіх доказах на аналіз спалучэнняў лічэбніка і назвы месяца ў гістарычных дакументах. Патлумачым: у старабеларускай мове каляндарнае чысло перадавалася пры дапамозе спалучэнняў, у якіх назва месяца стаяла перад чыслом і мела форму роднага склону. “Писан у Вильни лета Божего нароженя тисеча пятьсот шестдесятъ третего месеца июля сегого дня” (Статут Вялікага Княства Літоўскага, 1566 г.). Спалучэнне слоў “сегого дня *июля* месяца” скарэцілася пасля да двух выдзеленых слоў. Адсюль можна зрабіць выснову, што спрадвечна беларускімі формамі мэтазгодна лічыць канструкцыі з парадкавымі лічэбнікамі ў родным склоне: *першага верасня, другога студзеня*. Формы ж *першае верасня, другое студзеня* і падобныя трэба разглядаць як перайманне з рускага, дзе парадкавы лічэбнік выступае як адпаведны назоўнік. Параўнаем: *цэлае, былое, шостае, дзвятае*.

Можна заўважыць таксама, што ў народнай мове парадкавыя лічэбнікі ў словазлучэннях тыпу *першага красавіка, дваццаць пятага красавіка* ўжываюцца з лічэбнікам у родным склоне.

І яшчэ адно добрае правіла карысна запомніць. Парадкавыя лічэбнікі заўсёды маюць форму таго склона, у якім яны адпавядаюць склону спалучэння якое чысло ў пытаннях. Напрыклад, *Якое сёння чысло?* – *Сёння шостае сакавіка*; *Якога чысла вы пісалі сачыненне?* – *Пятнаццатага верасня*; *Якім чыслom пазначаны продаж білета?* – *Шаснаццатым кастрычніка*. Такім чынам, у пачатку радыёперадачы дыктар павінен прывітаць нас словамі: “Добры дзень, паважаныя слухачы! *Сёння аўторак, дваццаць чацвёртае красавіка*” (якое чысло? – наз. склон). А ў канцы перадачы, калі па традыцыі паведамляецца прагноз надвор’я, хацелася б пачуць аптымістычнае: *Сёння, дваццаць чацвёртага красавіка* (якога чысла? – родн. склон), чакаецца сонечнае, цёплае надвор’е.

Зразумела, што беларускае “чысло” не мае ніякага дачынення да матэматыкі, але ж уплыў суседняй мовы нельга не ўлічваць. У чалавека, які толькі спрабуе гаварыць на роднай мове – ды і не толькі ў яго, – пры слове “чысло” ўзнікаюць асацыяцыі з лікам, з колькасцю прадметаў. Таму ўсюды, дзе гэта магчыма, давайце паспрабуем абыходзіцца без “арыфметыкі”. Замест “У апошніх чыслах красавіка...” чаму б не сказаць “У канцы красавіка...” або “Апошнімі днямі красавіка”?

Толькі з гадамі вучымся мы па-сапраўднаму цаніць кожную незваротную дату. Асабліва вострым адчуванне страчанага бывае вечарам, на сыходзе дня. Ведаеш, што будзе новая раніца, магчыма нават, наступны дзень выдасца больш шчаслівым, але той, што прайшоў, больш не вернецца ніколі...

ШТО ТАКОЕ СКАТАЛОГІЯ?

Найперш заўважым, што названае слова не з лексікі спецыялістаў-заатэхнікаў і яно наогул не мае ніякага дачынення да жывёлагадоўлі. Слова *скаталогія* прыйшло да нас з грэчаскай мовы, дзе *skatos* – *бруд* і *logos* – вучэнне. Такім чынам, гэты мовазнаўчы тэрмін непасрэдна звязаны з этыкай выказвання. Ім пазначаюцца непрыстойныя анекдоты і жарты, нават літаратурныя тэксты (не будзем казаць “творы”), што выстаўляюць напаміны тыя ці іншыя фізіялагічныя працэсы. Каб больш было зразумела, маналогі ў некаторых камедыйных шоу расійскіх тэлеканалаў (тыпу “Камедзіклуб”) у большасці сваёй *скаталагічныя*. А іх стваральнікі, людзі, якіх хваравіта цягне да падобнай лексікі – не хто іншы, як *скатолагі*.

Са скаталогіяй вельмі многа агульнага мае *інвектыва* – лаянкавая прамова, рэзкае выступленне, выпад супраць каго-небудзь ці чаго-небудзь. На цяперашні час у гэтым плане назіраецца ўпэўненая перамога рускага мата. Дзвесце гадоў пад уладай Расійскай імперыі не маглі не паўплываць

на мову. Хоць, чаго ўжо тут хаваць, беларусы могуць вылаяцца і па-свойму, што часам і ніякі мат не зраўняецца.

А ці назіралі вы калі-небудзь за чалавекам, які лаецца? І з выгляду нібы інтэлігент, і скаталагічнай лексікай не карыстаецца, а звычайнае слова так паверне, што яно ў ягоных вуснах яшчэ больш паганнае чым мат. Пачынае здаецца і роўным голасам (я пра некаторых, з настаўніцкай маладосці, педагогаў-адміністратараў), пасля хмары паступова збіраюцца, вось-вось ударыць пярун. А ў пучку святла, што струменіць з акна, дробныя пырскі сліны. І думалася ў такія хвіліны пра што заўгодна, толькі не пра тое, якім чынам палепшыць працэс навучання і выхавання школьнікаў.

Гэта калі ўстанова афіцыйная, людзі ў большасці сваёй адукаваныя. А калі сыдуцца дзве цёткі? Тут будзе і *гніда паршывая*, і *гáдзіна падкалодная*, і *свіння няскрэбеная*, а то і *сука аблезлая*. Што тут зробіш, калі лаяцца людзі пачалі адначасна з тым, як навучыліся гаварыць. А то і раней. “Дык, можа, не памыляюцца тыя вучоныя, – разважае вядомы айчынны даследчык моўных і побытавых традыцый беларусаў Таццяна Валодзіна, – якія кажуць: той, хто ўпершыню аблаяў свайго супляменніка замест таго, каб моўчкі распаласаваць яму чэрап, уратаваў тым самым асновы нашай цывілізацыі?”

Менавіта беларускаму фальклору характэрна наяўнасць вялікай колькасці выслоўяў-праклёнаў. Яны па-свойму цікавыя, не пазбаўлены паэтычнага зместу. Узяць для прыкладу такія ўзоры як *А каб ты па гары хадзіў і сонца не бачыў* ці *А каб ты свайго ценю баяўся* або *Каб такіх вылюдкаў зямля не насіла*. І ўсё ж... Пра што б там ні казалі, як бы ні абаранялі трапнасць і вобразнасць народнага слова, яскравасць паэтычных прыёмаў у інвектыве даследчыкі-моваведы, праклён – слабая зброя, мо нават і своеасаблівы бумеранг, людзей не вартых павагі. Калі чалавек у адчаі, калі не бачыць выхаду са становішча, у якім апынуўся, калі заканчваюцца ўсе аргументы, чаго прасцей, здавалася б, выявіць адпаведным чынам сваё стаўленне да суразмоўцы, не імкнучыся стрымліваць эмоцыі ці хоць бы нейкім чынам кантраляваць іх. Але ж сіла чалавечая якраз у адваротным. Трэба верыць у тое (пра гэта ўсё часцей гавораць не толькі вучоныя-багасловы), што слова – катэгорыя матэрыяльная. Вымаўленае, яно не толькі застаецца ў свядомасці таго, хто сказаў і таго, каму яно было адрасавана, але і працягвае жыць само па сабе. Калі гэта сапраўды так, то можна ўявіць, што над нашымі галовамі паступова збіраюцца набрынялыя адмоўнай энергіяй чорныя хмары, якія пагражаюць усім і кожнаму. Што можна супрацьпаставіць гэтым хмарам, што з’яўляецца ратавальным азнавым шчытом ад іх пагрозы? Не што іншае, як культура ва ўсіх яе праявах: мудрыя кнігі, творы музычнага і

выяўленчага мастацтваў. Усё тое, што ўзвышае чалавека, а не робіць з яго саматужнага, а то і “зорнага” скатолага. А яшчэ творчасць – ад дзіцячага садка і праз усё жыццё. Той, хто творыць, ніколі не будзе разбураць брыдкаслоўем закладзены ад нараджэння ў кожным з нас духоўны пачатак. А яшчэ непрыманне, гідлівае стаўленне да скаталагічнай, лаянкавай лексікі заўсёды і ўсюды.

У канцы хацелася б прывесці пажаданні нашага класіка, чалавека энцыклапедычных ведаў і вялікай моўнай культуры Уладзіміра Караткевіча:

Старайся (але, вядома, не кáту)
 Сказаць адзіна верныя словы:
 Замест: О божа, будзьце вы клятыя!
 Сказаць: О божа, ды ўстаньце здаровы!

ПРА БУЛЬБУ, “БУЛЬБАШЬ” І ЧАЛАВЕЧУЮ ГОДНАСЦЬ БЕЛАРУСАЎ

Цяпер ужо ў гэта з цяжкасцю верыцца, але ўпершыню бульбу пачалі вырошчваць у Беларусі (на тэрыторыі сучаснай Гродзеншчыны) толькі ў 2-й трэці 18-га стагоддзя, а поўная і незваротная “беларусізацыя” бульбы адбылася толькі ў 19-м стагоддзі. Да гэтага нашы далёкія продкі спажывалі ў першую чаргу рэпу ды пастарнак.

Слова **БУЛЬБА** паходзіць ад лацінскага *bulbus* – *цыбуліна*. Так на тэрыторыі сучаснай беларусі першапачаткова называлі зусім іншы карняплод – тапінамбур, які, завезены ў Еўропу з Паўночнай Амерыкі, актыўна распаўсюджваўся тут за паўстагоддзя да бульбы. Атрымліваецца, што “другая” бульба “адабрала” назву ў свайго папярэдніка. Цяпер клубняносны сланечнік вырошчваюць толькі энтузіясты, часта ён і ўвогуле дзічэе.

Такім чынам, слова *бульба* ў ягоным “другім” жыцці можа лічыцца беларускім. Яго ведаюць усе іншаземцы, што трапляюць у нашу краіну.

Ні ў жыцці, ні ў мове *бульба* не мае сінонімаў. Часам яе называюць другім хлебам, беларускім хлебам, а за тры стагоддзі свайго ўжывання яна вельмі часта была і адзіным хлебам.

Смачная бульба, звараная з лупінамі (шалупайкамі, шалупіннем) – *лупаны*, *бульба ў мундзірах*. Яе варылі, калі было мала бульбы, не хапала солі ці часу на прыгатаванне. Але ўсё ж часцей бульбу *абіраюць*, а маладую – *скрабуць*. *Чысціць* бульбу таксама можна, але ўсё ж такі лепш выкарыстоўваць у мове дзеясловы з больш вузкім значэннем, што надае выказванню асаблівую дакладнасць.

Згадаем і яшчэ некалькі адметных “бульбяных” слоў, якія не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у рускай мове (гэта лішні раз гаворыць пра багацце роднай мовы): так месца, на якім расла бульба, у нас *бульбянішча*; націнне бульбы (*ботву картофеля*) называюць *бульбоўнікам* ці *бульбянікам*. *Бульбянікамі* клічуць тых, хто вельмі любіць бульбяныя стравы. Прынамсі, гэта куды лепш, чым грубаватае *бульбаед* ці абразлівае *бульбаш*. На функцыянаванні апошняй моўнай адзінкі хацелася б спыніцца. У тым, што названае слова нельга назваць стылёва нейтральным, няма ніякага сумнення. Упэўнены таксама, што яно абражае значную колькасць карэнных жыхароў Беларусі, і не толькі людзей з вышэйшай філалагічнай адукацыяй. Яго няма – што цалкам апраўдана – ні ў адным нарматыўным слоўніку беларускай мовы. “Эй ты, бульбаш!” – каму з нашых суайчыннікаў, што служылі на прасторах былога Саюза, не ўрэзаўся ў памяць вокрык сяржанта-расейца?! “Бульбаш”, праўда, было некалькі мякчэй, чым чурка, але таксама непрыемна. Асабліва калі следам ішло нешта накшталт “Бульба ёсць, балота радам”. Пачутае выклікала жаданне адказаць адпаведна, бо было прамоўлена як дакор, як абраза. Адкрыем інтэрнэт: сярод прыкладаў зневажальных мянушак, што маюць дачыненне да нацыянальных меншасцяў былога Саюза напачатку пераліку (у адпаведнасці з алфавітам) стаіць *бульбаш*. У адным радзе са словамі кацап, маскаль, жыд, пшэк, лях, чухонец, хач, душман, маран, бабай, лабус. Нехта з цяперашніх публіцыстаў справядліва заўважыў, што назваць беларуса *бульбашом* – прыкладна тое ж, што назваць італьянца макароннікам, а француза – жабаедам. Хто з нас бачыў гарэлку ці мінеральную ваду “Хахоль”. А “Бульбаш” ёсць – і тое і другое. Нават у такой цікавай, інтэлектуальнай гульні як “Што? Дзе? Калі?” “Бульбаш”-вада рэкламуецца вельмі часта. Прызнацца, заўсёды адчуваеш пры гэтым нейкі ўнутраны пратэст. Калі яшчэ ў прыватным коле блізкіх сяброў, як сродак самаіроніі, *бульбаш* мае нейкае права на існаванне, то на экране – адназначна не. Будзем гаварыць пра гэта адкрыта, “не хаваючыся ў бульбу”...

Чую слова *бульба* – і бачацца клубы пары з дзвярэй у сенцы: зіма, бульба ў хаце закончылася, трэба раскрасаць капцы і, не марудзячы, насіць яе ў падпечак. Успамінаецца студэнцкі інтэрнат – рэйд па дзясочых пакоях (па тры бульбіны) – і гатовая вячэра. Студэнцкая бульба! Яна адбірала частку ведаў, але кампенсавала гэта пачуццём набытай свабоды. Цяперашняя бульба – гэта рады мяхоў на палях уздоўж шашы і шчырае яднанне сумеснай працай вяскоўцаў і іх гарадскіх нашчадкаў у другім і трэцім пакаленнях. Што б там ні гаварылі прыхільнікі навамодных дыет, бульба была і застаецца *бульбай*. Нездарма ж гэтак услаўлена яна ў вершах і прозе.

Трапіш да кабеціны рахманай –
Паспытаеш, друг мой дарагі,
Дранікі са свежаю смятанай,
Бабку, клёцкі, нават пірагі.

Так пісаў малады Пімен Панчанка ў апошні ваенны год. А паспрабуй хто паспрачацца з ягоным “Калі смачна хочаце паснедаць, // Закажыце бульбу з селядцом!” Хочацца дадаць, што не толькі з селядцом. Добра гучыць і народнае “Без бульбы і без сала куска няма яды для беларуса”. А каб была яна заўсёды на стале, “Абед на вечар адкладзі, а бульбу сёння пасадзі”, – кажуць разумныя людзі...

У многіх месцах расказваюць такую гісторыю. Чалавек працяглы час хварэў. Усё яму было нясмачна. Нейкая, кажа жонцы, наша бульба не такая. Раней было – не адарвацца. А цяпер ясі, бо трэба есці. Схадзі, папрасіў ён, да суседкі, памянай вядро-другое. Прынесла, зварыла. А тая бульба нічым не лепшая за ўласную. Так і не зразумеў небарака, што бульба тут не вінаватая. Няхай жа заўжды наша бульба будзе нам смачнай!

СТАЛА ЕЛКА ЁЛАЧКАЙ

Яны запомніліся з самага ранняга дзяцінства, цудоўныя радкі папаляшцу:

У тэмным-тэмным лісы,
Дэ ходыць хытрый лыс,
Росла собі ялыночка,
І зайчык з ёю ріс...

Упершыню я пачуў іх ад нашай суседкі бабы Наталкі, якая прыходзіла з суседняга хутара і частавала малых нейкімі асабліва смачнымі гарбузікамі. Да гэтага часу, на жаль, не ведаю аўтара выдатнага верша – хутчэй за ўсё, твор фальклорны – але ж колькі ў ім сапраўднай паэзіі! Лес таямнічы, цёмны-цёмны, а “хытрый лыс”, падобна пушкінскаму “учёному коту”, надае радкам нейкую асаблівую загадкавасць. Дзіцячае ўяўленне, памятаю, малявала смешнае пушыстае зайчанятка пад густымі елачнымі лапкамі. Далей наша госця пераходзіла на прозу: “Накідала зіма белага-белага снегу. Прыйшоў зайка да ялінкі – а ялінкі няма”. Аднак зайчанятка не далі ў крыўду. Спагадлівыя дзеці паклікалі яго да сябе на свята. Чамусьці словы малых засталіся ў памяці на літаратурнай мове:

Ідзі ты, зайка міленькі,
Хутчэй ідзі да нас.

Глядзі: твая яліначка
Гарыць на ўвесь палац.

Ужо і вучнем, калі ў карагодзе спявалі “В лесу родилась ёлочка» і дабіраліся да “зайки-трусишки”, мне ўсё роўна ўяўляўся разгублены зайка з першага завучанага на памяць верша.

Пераходзячы да “навуковай” часткі нашых разваг, заўважым, што пасля таго, як елка (ялінка, яліначка) трапляла ў “палац”, яна набывала “статус” навагодняй ёлкі. Са школьнага падручніка запомнілася ў рыфму:

Стужачка ў іголачках –
Стала елка ёлачкай.

Такім чынам, словы “елка” і “ёлка” маюць значэнне “вечназялёнае дрэва з конусападобнай кронай, але “ёлка” – гэта яшчэ і ўпрыгожаная елка, з якой сустракаюць Новы год, святкуюць Каляды. Дарэчы, само слова “ель” – агульнаславянскае, абазначае “востры, калючы” і ў рускай мове шырока выкарыстоўваецца, на думку даследчыкаў, пачынаючы з 11-га стагоддзя. “Ёлкай” называюць і само навагодняе свята з песнямі, танцамі, гульнямі і карагодамі вакол упрыгожанай елкі. Ад назоўніка “ёлачка” утворана аднакарэннае прыслоўе спосабу дзеяння: падымацца на лыжах угару лепш за ўсё “ёлачкай”, каб утрымацца, не саслізнуць. “Ёлачкай” вышываюць, “у ёлачку” можа быць узор на адзенні. Апошнім часам, асабліва ў асяродку моладзі, бытуе і яшчэ адно, пераноснае, значэнне слова. “Ёлка” – гэта шыкоўна “разадзеты”, з мноствам упрыгожанняў – кольцаў, ланцужкоў, бранзалетаў – чалавек, які намагаецца прыцягнуць да сябе ўвагу ў людным месцы. Чуў пра сучасную эстрадную спявачку з такім творчым псеўданімам.

Заплюшчваю вочы. Некалькі разоў прамаўляю “Ёлка!” – і вяртаюся ў чароўную краіну дзяцінства, бачу сябе на школьным калідоры з ёлкай пасярэдзіне. Пад дружнае “Ёлачка, гары!” адбываецца цуд: лясная прыгажуня ажыве, пачынае іскрыцца ўсімі колерамі вясёлкі.

А як таямніча гучалі незвычайныя, як з іншага свету назвы ёлачных аздабленняў: серпанціны, гірлянды. Гэта цяпер можна заглянуць у адпаведныя слоўнікі і прачытаць, што *серпанцін* перакладаецца з лацінскага як *змья*, бо напамінае яе па форме, а слова *гірлянда* – запазычана з італьянскай мовы і абазначае не што іншае, як сплеченыя ў выглядзе стужкі кветкі і зелень. А тады, калі, як кажуць, дрэвы былі вялікімі!

Да свята рыхтаваліся загадзя. Вядома, у сярэдзіне 60-х, ёлачныя цацкі можна было купіць, але ж многае рабілі і самі на ўроках працы. Найперш – папяровыя ланцужкі. Каляровая папера была вялікім, як трохі пазней сталі

казаць, дэфіцытам, таму бралася звычайная, з альбомаў для малявання. Гэта ж колькі разоў трэба было завастрыць аловак, каб шчыльна, штрышок да штрышка, зафарбаваць ліст з аднаго і з другога боку!.. Пасля яшчэ гэта ўсё расціраліся прамакальнай паперай, разразалася на роўныя палоскі, склейвалася. А паглядзіш пасля, параўнаеш з тымі гірляндамі-ланцужкамі, што зроблены з “сапраўднай” каляровай паперы – і расчараванню няма канца. Адначасова рыхтавалі і пакеты для падарункаў. На гэты раз вылучалі школьныя сшыткі: двайныя лісты сшываліся па краях з двух бакоў. Іх размалёўвалі як умелі. А пасля ўсе чакалі лясную прыгажуню. Навіна “Ёлку прывезлі!” ўмомант разліталася па школе, яе перадавалі замест прывітання. Нарэшце надыходзіла і само свята: карагоды, вершы пра зіму, падарункі за выдатную вучобу і прыкладныя паводзіны.

На жаль, з узростам усё больш адыходзіць трапяткое хваляванне апошніх дзён снежня. Тым не менш штогод загадваеш жаданні, прымушаеш сябе верыць у добрыя змены. Навагодняе свята вяртае чалавека ў свет дзяцінства. А можа, усё намнога прасцей. У святара паважанага ўзросту і высокага духоўнага сану запыталіся, які жыццёвы ўрок вынес ён для сябе з таго бясконцага ліку споведзяў, якія давалося выслухаць. Бацюшка на хвіліну задумаўся і адказаў: “Дарослых людзей не бывае”. Чым далей жывеш, тым мацнее гэтае перакананне.

ЗМЕСТ

Як злева, так і справа.....	4
Ці патрэбна беларусам рацыя.....	6
“І той стары амшалы тын.....	8
Дарога ў два канцы.....	10
“Маці, маці, падай лапці...”.....	13
Кірзавыя, ялавыя, хромавыя.....	15
“А як маеш грошы.....	18
Якія ў вас планы?.....	22
Пра ападкі і паданкі.....	24
Жнівень, жніво, жыта.....	27
Яго Вялікасць хлеб.....	30
“Вярхом сядзе.....	32
Пра нэндзу, пэндзаль і цвёрды гук /дз/.....	34
Што агульнае ў мурзы і мурына?.....	36
Абыдзецца і без марцыпанаў.....	38
Чаму птушкі лётаюць.....	40
Цяпло чалавечых далоняў.....	41
Не пускаць у хату холаду.....	44
Лістапад, ліставей, лістабой.....	46
Пад страхою з саломы.....	48
Калодзеж, калодзеж.....	51
Танцаваць ад печы.....	53
Аднадзённы культ асобы.....	55
Якое сёння чысло.....	57
Што такое скаталогія?.....	58
Пра бульбу, “Бульбашь” і чалавечую годнасць беларусаў.....	60
Стала елка ёлачкай.....	62